

Νικόλαος Ακαμάτης

Η ερυθρόμορφη κεραμική από την Αγορά της Πέλλας

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΖΗΤΗ

Κάθε γνήσιο αντίτυπο φέρει την υπογραφή του συγγραφέα

Η έκδοση της μελέτης χρηματοδοτήθηκε
από το Κοινωνικό Ίδρυμα Ι. Σ. Λάτση και το Α.Π.Θ.

ISBN 978-960-456-505-4

© Copyright, Ιούνιος 2018, Νικόλαος Ακαμάτης
Copyright εικόνων, ΥΠ.ΠΟ.Α., Υ.Π.Ε.Θ., Α.Π.Θ., Νικόλαος Ακαμάτης

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του ελληνικού νόμου (Ν.2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Φωτοστοιχειοθεσία Π. ΖΗΤΗ & Σια Ι.Κ.Ε.
Εκτύπωση 18ο χλμ Θεσ/νίκης-Περαίας
Βιβλιοδεσία Τ.Θ. 4171 • Περαία Θεσσαλονίκης • Τ.Κ. 570 19
Τηλ.: 2392.072.222 - Fax: 2392.072.229 • e-mail: info@ziti.gr

www.ziti.gr

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
Αρμενοπούλου 27, 546 35 Θεσσαλονίκη
Τηλ.: 2310.203.720, Fax: 2310.211.305 • e-mail: sales@ziti.gr

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
Ασκληπιού 60, 114 71 Αθήνα
Τηλ.-Fax: 210.3816.650 • e-mail: athina@ziti.gr

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ: www.ziti.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	11
Κεφάλαιο πρώτο:	
ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ	15
Α. Το νεκροταφείο της περιοχής της Αγοράς	15
Β. Το κτιριακό συγκρότημα της Αγοράς	17
Κεφάλαιο δεύτερο:	
ΣΧΗΜΑΤΑ	21
Α. Κρατήρες	21
Β. Λεκανίδες	21
Γ. Ασκοί	23
Δ. Πελίκες	25
Ε. Λήκυθοι	26
ΣΤ. Σκύφοι αττικού τύπου	27
Ζ. Υδρίες	28
Η. Πυξίδες	29
Θ. Πινάκια	29
Ι. Άλλα σχήματα (κάνθαρος, κύλικες, γαμικός λέβης, οινοχόες, κάλαθος)	30
Κεφάλαιο τρίτο:	
ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ	31
Α. Φυτικά κοσμήματα	31
Β. Ζώα-μυθικά όντα	33
Γ. Σκηνές γυναικείου κόσμου	35
Δ. Ιματιοφόροι νέοι και γυμνές ανδρικές μορφές	38
Ε. Συμπόσια	39
ΣΤ. Σκηνές κόμου	43
Ζ. Προτομές με φρυγικό πύλο	44
Η. Προτομές με σάκκο	47

Θ. Γρυπομαχίες	48
I. Αμαζονομαχίες	50
Κ. Διονυσιακά θέματα	51
Λ. Διάφορα μυθολογικά θέματα	55
I. Ευρώπη και ταύρος	55
II. Δανάη	56
III. Ελευσίνιες Θεότητες	57
IV. Ηρακλής	58
V. Διάφορα αδιάγνωστα μυθολογικά θέματα	59
Μ. Άλλα αδιάγνωστα εικονογραφικά θέματα	62

Κεφάλαιο τέταρτο:

ΑΓΓΕΙΟΓΡΑΦΟΙ, ΚΕΡΑΜΙΚΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ -ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	65
A. Καλά χρονολογημένα ανασκαφικά σύνολα από την Αγορά της Πέλλας	65
B. Χρονολόγηση της ερυθρόμορφης κεραμικής από την Αγορά της Πέλλας με στιλιστικά κριτήρια	69
B1. ΑΤΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ	69
I. 460-425 π.Χ.	69
II. 425-390 π.Χ.	70
1. Κρατήρες-πελίκες	70
α. Εργαστήριο του Ζ. του Μειδία	70
β. Ζ. των Αθηνών 1454	71
γ. Άλλοι κρατήρες	72
δ. Άλλες πελίκες	73
2. Λεκανίδες	74
3. Ασκοί	75
4. Λήκυθοι	75
α. Ζ. Straggly	75
β. Άλλες λήκυθοι	76
5. Σκύφοι-κάνθαρος	76
6. Πυξίδες	77
7. Οινοχόες	77
III. 390-350 π.Χ.	77
1. Κρατήρες	77
α. Εργαστήριο του Ζ. του Erbach	77
β. Εργαστήριο του Ζ. του Λονδίνου F1	78
γ. Άλλα εργαστήρια	78
2. Λεκανίδες	81
α. Ομάδα της Λεκανίδος της Βιέννης	81
β. Ομάδα Otchët	83
γ. Ομάδα των Γαμήλιων Λεκανίδων	83
δ. Άλλες λεκανίδες-πυξίδα	84
3. Ασκοί	84

4. Υδρίες-πελίκες	85
α. Εργαστήριο του Ζ. του Ηρακλή	85
β. Ομάδα της Β όψης του Helbig	87
γ. Άλλες πελίκες	88
δ. Άλλες υδρίες	89
5. Λήκυθοι	89
6. Οινοχόες	90
7. Κύλικες	90
8. Σκύφοι, Ομάδα F.B.	90
9. Πινάκια, Ζ. των Ιχθυοπινακίων της Ολύθνου	91
10. Γαμικός λέβης, Ζ. της Ακροπόλεως 670	92
IV. 350-300 π.Χ.	
1. Κρατήρες-πελίκες	92
α. Ζ. του Filottrano	92
β. Ομάδα G	95
γ. Εργαστήριο του Ζ. της Αμαζόνας	97
δ. Ζ. της Γιάλτας	98
ε. Άλλοι κρατήρες	99
στ. Εργαστήριο του Ζ. του Μαρσύα	101
ζ. Άλλες πελίκες	101
2. Λεκανίδες	102
α. Ζ. της Αθηναϊκής Αγοράς P 17562	102
β. Εργαστήριο του Ζ. της Λεκανίδος του Reading	103
γ. Εργαστήριο του Ζ. του Μαρσύα	103
δ. Άλλες λεκανίδες	104
3. Ασκοί	104
α. Ασκοί με φυλλοφόρο κλαδί	104
β. Ασκοί με προτομές	105
4. Λήκυθοι	106
5. Σκύφοι, Ομάδα F. B.	107
6. Υδρίες	107
α. Ζ. της Γαμήλιας Πομπής	107
β. Άλλη υδρία	108
7. Πυξίδα	108
B2. ΤΟΠΙΚΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΠΕΛΛΑΣ	108
α. Ζ. της Πέλλας Α	109
β. Ζ. της Πέλλας Β	109
γ. Ζ. της Πέλλας Γ	110
δ. Άλλοι αγγειογράφοι	110
B3. ΑΛΛΑ ΤΟΠΙΚΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΕΚΤΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ	111
Κεφάλαιο πέμπτο:	
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	113
A. Παρατηρήσεις σχετικά με τη θέση εύρεσης, τη χρήση και τα σχήματα των αγγείων	113
B. Ο ρόλος της αττικής ερυθρόμορφης κεραμικής. Παρατηρήσεις σχετικά με το εμπόριο των ερυθρόμορφων αγγείων κατά τον 4 ^ο αιώνα π.Χ.	117

Γ. Τα εργαστήρια εκτός Αττικής	124
Δ. Σύνδεση της ερυθρόμορφης κεραμικής με την ιστορική εξέλιξη της Πέλλας και του μακεδονικού βασιλείου	126
Κεφάλαιο έκτο:	
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ	131
A. Κρατήρες	131
B. Λεκανίδες	163
Γ. Ασκοί	191
Δ. Πελίκες	201
E. Λήκυθοι	210
ΣΤ. Σκύφοι αττικού τύπου	215
Z. Κάνθαρος	217
H. Κύλικες	217
Θ. Υδρίες	218
I. Οινοχόες	220
K. Πυξίδες	220
Λ. Πινάκια	221
M. Κάλαθος	222
N. Γαμικός λέβητας	222
Αγγλική περίληψη	223
Συνομογραφίες-βιβλιογραφία	225
Ευρετήριο	261
1. Γραφήματα	265
2. Πίνακες σχεδίων	273
3. Πίνακες εικόνων	287

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Θέμα της μελέτης αυτής αποτελεί η παρουσίαση της ερυθρόμορφης κεραμικής από την περιοχή της Αγοράς της Πέλλας, που περιλαμβάνει τα ευρήματα του ίδιου του συγκροτήματος της Αγοράς, των μικρών οικοδομικών τετραγώνων 1/2, 1/4, 1/6 και 1/7 στα νότια της που πιθανότατα ανήκουν σ' αυτήν, καθώς και των δρόμων ανάμεσα στην Αγορά και στα παραπάνω οικοδομικά τετράγωνα. Στην πλειονότητά της η κεραμική αυτή προέρχεται από την πανεπιστημιακή ανασκαφή του Α.Π.Θ. Το συγκεκριμένο υλικό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς το ζήτημα της εξέτασης των σχημάτων, της εικονογραφίας, των κεραμικών εργαστηρίων και της χρονολόγησης των αγγείων. Ακόμη, παρέχει στοιχεία για την Πέλλα των Κλασικών χρόνων, για την οποία υπάρχουν, ως σήμερα, σχετικά λίγα στοιχεία.

Η ανασκαφική έρευνα στην περιοχή της Αγοράς έχει φέρει στο φως τη μεγαλύτερη ποσότητα ερυθρόμορφης κεραμικής από την Πέλλα. Συνολικά εξετάστηκαν χίλια εννιακόσια εξήντα τέσσερα (1964) τμήματα αγγείων. Το πλήθος της ερυθρόμορφης κεραμικής οφείλεται αφενός στη μακρόχρονη έρευνα της περιοχής της Αγοράς και αφετέρου στο μεγάλο όγκο αρχαιολογικού υλικού, που προέρχεται από το εμπορικό και διοικητικό κέντρο της πόλης. Η ερυθρόμορφη κεραμική από το εσωτερικό των τάφων της ευρύτερης περιοχής δεν αποτελεί αντικείμενο της παρούσας μελέτης, καθώς θα εξεταστεί στο πλαίσιο της συνολικής δημοσίευσης του νεκροταφείου.

Η μεγάλη ποσότητα και κυρίως η αποσπασματικότητα των αγγείων καθιστά όχι ιδιαίτερα χρήσιμη την αναλυτική παρουσίαση του συνόλου τους στον κατάλογο και επιβάλλει την επιλογή αντιπροσωπευτικών παραδειγμάτων. Η επιλογή αυτή έγινε με κριτήρια την κατάσταση διατήρησης, το σχήμα, το εικονογραφικό θέμα και τη χρονολόγηση. Ωστόσο, για τα γενικότερα συμπεράσματα λήφθηκε υπόψη το σύνολο του υλικού. Σε αυτό συμπεριλαμβάνονται και τα εκατόν ογδόντα ένα (181) θραύσματα του τοπικού εργαστηρίου της Πέλλας από την Αγορά, που δημοσιεύτηκαν στη διδακτορική διατριβή του γράφοντος (Ν. Ακαμάτης, Ερυθρόμορφη κεραμική από την Πέλλα. Το τοπικό εργαστήριο, Θεσσαλονίκη 2013). Το σύνολο του αρχαιολογικού υλικού φωτογραφήθηκε και μεγάλο μέρος του καταγράφηκε. Ακόμη, όπου κρίθηκε αναγκαίο, έγινε σχεδιαστική αποτύπωσή του.

Η εργασία είναι οργανωμένη σε έξι κεφάλαια. Περιλαμβάνει τα ανασκαφικά δεδομένα, την εξέταση των σχημάτων, της εικονογραφίας, την αναγνώριση των κεραμικών εργαστηρίων και τη χρονολόγηση, τα γενικά συμπεράσματα και, τέλος, τον κατάλογο.

Στο κεφάλαιο των ανασκαφικών δεδομένων παρουσιάζονται οι σημαντικότεροι χώροι της Αγοράς, στους οποίους βρέθηκε ερυθρόμορφη κεραμική. Αρχικά γίνεται λόγος για την ανασκαφική έρευνα στο νεκροταφείο της περιοχής και στη συνέχεια για το κτιριακό συγκρότημα της Αγοράς. Όπου είναι δυνατό, επιχειρείται η σύνδεση της ερυθρόμορφης κερα-

μικής με συγκεκριμένα αρχαιολογικά στρώματα και με τους χώρους ανεύρεσής της. Για την επίτευξη αυτού του στόχου εξετάστηκαν κατά περίπτωση τα ανασκαφικά ημερολόγια.

Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται λόγος για τα σχήματα των αγγείων. Η ερυθρόμορφη κεραμική από την Αγορά της Πέλλας παρουσιάζει σχετικά μεγάλη ποικιλία σχημάτων. Σε μεγάλο ποσοστό απαντώνται κρατήρες, ακολουθούν λεκανίδες, ασκοί, πελίκες, λήκυθοι και σε μικρότερο βαθμό σκύφοι και υδρίες. Άλλα σχήματα εμφανίζονται σπάνια. Βασικά θέματα που εξετάζονται είναι η χρήση των αγγείων, η εξέλιξη του σχήματός τους και η σχέση ανάμεσα στο σχήμα και στη διακόσμηση.

Ένα από τα σημαντικότερα κεφάλαια είναι αυτό της εικονογραφίας. Στο υπό εξέταση κεραμικό σύνολο της Πέλλας εντοπίστηκε αρκετά μεγάλη ποικιλία εικονογραφικών θεμάτων χαρακτηριστικών για τον ύστερο 5^ο και για τον 4^ο αιώνα π.Χ. Σε αρκετές παραστάσεις εμφανίζονται φυτικά μοτίβα, ζώα, παραστάσεις με προτομές και σκηνές καθημερινής ζωής από τον κόσμο των ανδρών και των γυναικών. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα μυθολογικά θέματα, που εμφανίζονται σπανιότερα από τα υπόλοιπα και αναλύονται διεξοδικά.

Η μελέτη των κεραμικών εργαστηρίων και της χρονολόγησής τους αποτελεί ένα από τα κεφάλαια της εργασίας, στο οποίο δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα. Η πλειονότητα του εξεταζόμενου αρχαιολογικού υλικού συνδέεται με την παραγωγή του αττικού Κεραμικού, ωστόσο εντοπίστηκαν και αρκετά παραδείγματα του τοπικού εργαστηρίου της Πέλλας, καθώς και ελάχιστα τμήματα αγγείων άλλων εργαστηρίων. Η χρονολόγηση της ερυθρόμορφης κεραμικής στηρίζεται στην εξέταση των ανασκαφικών δεδομένων, των στιλιστικών χαρακτηριστικών, του σχήματος και της περιόδου δράσης των κεραμικών εργαστηρίων που τα κατασκεύασαν.

Στο πέμπτο κεφάλαιο παρατίθενται τα γενικά συμπεράσματα της μελέτης. Γίνεται ιδιαίτερος λόγος για τα σχήματα και τη χρήση των αγγείων στο συγκρότημα της Αγοράς και για το ρόλο της αττικής ερυθρόμορφης κεραμικής στην Πέλλα και γενικότερα στο μακεδονικό χώρο, στην Ηπειρωτική Ελλάδα και στη Μεσόγειο. Επίσης, εξετάζεται η παραγωγή των εργαστηρίων εκτός Αττικής και ιδίως του τοπικού εργαστηρίου της Πέλλας. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη σημασία της ερυθρόμορφης κεραμικής για την κατανόηση ζητημάτων που συνδέονται με την οικονομία και το εμπόριο στην αρχαία Μακεδονία κατά τους Κλασικούς χρόνους. Επίσης, γίνεται λόγος για τους εμπορικούς δρόμους και τις επαφές ανάμεσα στη Μακεδονία και στη Μαύρη Θάλασσα. Τέλος, επιχειρείται η σύνδεση της ερυθρόμορφης κεραμικής με την ιστορική εξέλιξη της Πέλλας και του μακεδονικού βασιλείου γενικότερα.

Στο τελευταίο κεφάλαιο παρουσιάζεται το υλικό μέσω του καταλόγου. Για την καλύτερη ταξινόμησή του γίνεται διαχωρισμός των αγγείων κατά σχήμα με τη συντομογραφία **κρ** για τους κρατήρες, **λεκ** για τις λεκανίδες, **ασκ** για τους ασκούς, **πελ** για τις πελίκες, **λήκ** για τις ληκύθους, **σκ** για τους σκύφους, **οιν** για τις οινοχόες, **υδρ** για τις υδρίες, **πιν** για τα πινάκια, **πυξ** για τις πυξίδες, **κύλ** για τις κύλικες, **κάνθ** για τον κάρναρο, **κάλ** για τον κάλαθο και **γαμ λέβ** για τον γαμικό λέβητα. Αγγεία του ίδιου σχήματος παρατίθενται κατά αύξοντα αριθμό με κριτήρια τη χρονολόγηση, το εικονογραφικό τους θέμα και τον αγγειογράφο, στον οποίο αποδίδονται. Ακολουθεί η παράθεση του αριθμού εισαγωγής στα βιβλία καταγραφής και του χώρου προέλευσης και, τέλος, δίνεται η περιγραφή του θραύσματος, παρατίθεται η σχετική βιβλιογραφία, εφόσον το εξεταζόμενο αγγείο έχει αναφερθεί σε άλλη δημοσίευση και επιχειρείται η απόδοση σε συγκεκριμένο αγγειογράφο, όταν αυτό είναι δυνατό. Τα χαρακτηριστικά του πηλού και του υαλώματος εξετάζονται μόνο στην περίπτωση των αγγείων που αποδίδονται σε εργαστήρια εκτός Αττικής.

Για τη δυνατότητα μελέτης της ερυθρόμορφης κεραμικής από το 1980 ως και το 2013, καθώς και για τις πολύτιμες συμβουλές του, είμαι ευγνώμων στον καθηγητή του Α.Π.Θ.

και διευθυντή της πανεπιστημιακής ανασκαφής της Αγοράς της Πέλλας, Ιωάννη Ακαμάτη. Στην ομότιμη καθηγήτρια του Α.Π.Θ., Στέλλα Δρούγου, χρωστώ τη δυνατότητα μελέτης της ερυθρόμορφης κεραμικής των οικοδομικών τετραγώνων I/2 και I/4 από τις παλιότερες ανασκαφές της περιόδου 1957-1964. Τον καθηγητή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Πάνο Βαλαβάνη, επιβλέποντα της μελέτης αυτής, που είναι το αποτέλεσμα της μεταδιδακτορικής μου έρευνας, που εγκρίθηκε από το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, ευχαριστώ θερμά για το ενδιαφέρον, την καθοδήγηση και για τις πολύτιμες υποδείξεις του. Ευχαριστίες εκφράζω στον Πρόεδρο της Διοικούσας Επιτροπής του Διεθνούς Πανεπιστημίου της Ελλάδος, Κώστα Γραμμένο και στον αναπληρωτή καθηγητή και κοσμήτορα της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών του Διεθνούς Πανεπιστημίου της Ελλάδος, Μανόλη Μανωλεδάκη, για την πολύπλευρη υποστήριξη της έρευνάς μου, η οποία κατά το τελευταίο της έτος ενισχύθηκε οικονομικά από το Κοινωνοφελές Ίδρυμα Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης.

Επιπροσθέτως, θα ήθελα να ευχαριστήσω την επίτιμη προϊσταμένη της ΙΖ' Ε.Π.Κ.Α., Μαρία Λιλιμπάκη-Ακαμάτη και την νυν προϊσταμένη της Ε.Φ.Α. Πέλλας, Μπεττίνα Τσιγαρίδα, για τη διευκόλυνση του έργου μου σε διάφορα θέματα. Τον ομότιμο καθηγητή του Α.Π.Θ. και ακαδημαϊκό, Μιχάλη Τιβέριο, ευχαριστώ για τις ουσιαστικές παρατηρήσεις του και τη σταθερή επιστημονική καθοδήγηση. Επίσης, ευχαριστώ την αναπληρώτρια καθηγήτρια του Α.Π.Θ. Ελένη Μανακίδου, για τις ιδιαίτερα χρήσιμες συζητήσεις, καθώς και τους αρχαιολόγους Βίκυ Σαμπετάι, Κλεοπάτρα Καθάρη, Χριστίνα Αβρονιάκη, Δέσποινα Τσιαφάκη, Αλέξανδρο Βουβουλή, Ευρυδίκη Παπαδοπούλου, Γιάννη Μπέλλα, Χριστίνα Άαμοντ, Γεωργία Αριστοδήμου και Απόστολο Θάνο, για τη συμβολή τους σε επιστημονικά ζητήματα και για τη βοήθειά τους σε πρακτικά θέματα. Ακόμη, θερμά ευχαριστώ τον αναπληρωτή καθηγητή του Α.Π.Θ., Ιωάννη Ξυδόπουλο. Για τη δυνατότητα εξέτασης ερυθρόμορφης κεραμικής από την Κόρινθο είμαι υπόχρεος στον διευθυντή των ανασκαφών της Κορίνθου, Guy Saunders και ιδίως στην υποδιευθύντρια των ανασκαφών, Ioulia Tzoupi-Herbst.

Η συντήρηση μεγάλου μέρους του αρχαιολογικού υλικού έγινε από τις συντηρήτριες Χρυσούλα Σεραπεζούδη και Ιωάννα Κεχαγιά και η σχεδιαστική απόδοση των αγγείων από τον αρχιτέκτονα Ζάχι Αλ Σααγιάχ και τον Μιχάλη Εμμανουηλίδη, τους οποίους και ευχαριστώ. Η φωτογράφιση των αγγείων και η ηλεκτρονική επεξεργασία των εικόνων έγιναν από τον γράφοντα. Καθοριστική σε όλη την πορεία αυτής της μελέτης ήταν η ηθική στήριξη της συζύγου μου, Στεφανίας Κωνσταντινίδου.

Για την κάλυψη της δαπάνης της έκδοσης θερμότατες ευχαριστίες εκφράζω στο Κοινωνοφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση, δυναμικό παράγοντα στήριξης της πνευματικής ζωής του τόπου μας και κυρίως της πολιτιστικής κληρονομιάς. Επίσης, ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω και στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης για την ουσιαστική βοήθεια που μου παρείχε σε όλα τα στάδια της πολυετούς μελέτης του υλικού, αλλά και για την οικονομική συμβολή στην παρούσα έκδοση.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που συνδέονται με τη μελέτη της ερυθρόμορφης κεραμικής από την Αγορά της Πέλλας αποτελεί η αναζήτηση της προέλευσης των αγγείων από ταφικά ή μη ταφικά σύνολα. Το ζήτημα αυτό προκύπτει, γιατί το συγκρότημα της Αγοράς κτίστηκε κατά τους πρώιμους Ελληνιστικούς χρόνους πάνω σε προγενέστερη νεκρόπολη της Κλασικής εποχής λίγα μόλις χρόνια μετά την οριστική παύση της λειτουργίας της. Συνεπώς, εκτός από τα αγγεία που ήρθαν στο φως στο εσωτερικό των τάφων, δεν είναι σαφές ποια από αυτά των επιχώσεων συνδέονται με το νεκροταφείο και ποια με την πρώτη οικοδομική φάση του κτιριακού συγκροτήματος της Αγοράς¹. Για την επίλυση αυτού του ακανθώδους προβλήματος κρίνεται αναγκαία η προσεκτική εξέταση των ανασκαφικών δεδομένων και η αναζήτηση κατάλληλων κριτηρίων για τη σύνδεση των αγγείων με το νεκροταφείο ή με το κτιριακό συγκρότημα της Αγοράς.

A) Το νεκροταφείο της περιοχής της Αγοράς

Τα παλιότερα στοιχεία συστηματικής χρήσης του χώρου πριν από την κατασκευή του συγκροτήματος της Αγοράς ανάγονται στο τέλος του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και προέρχονται από το βόρειο νεκροταφείο της πόλης των Κλασικών χρόνων, που λειτουργούσε ως και τις αρχές του τρίτου τέταρτου του 4^{ου} αιώνα π.Χ.² Μέχρι σήμερα, έχουν ερευνηθεί περισσότερες από εκατό ταφές, στις οποίες κυριαρχούν οι ενταφιασμοί σε λακ-

1. Όπως αναφέρθηκε και στον πρόλογο, σε αυτή την εργασία δεν εξετάζονται τα ερυθρόμορφα αγγεία από το εσωτερικό τάφων, παρά μόνο όσα προέρχονται από αρχαιολογικά στρώματα που συνδέονται με το κτιριακό συγκρότημα της Αγοράς.

2. Για τη θέση της πόλης των Κλασικών χρόνων βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2007, 585-597. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Ακαμάτης 2009, 205-212. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Ακαμάτης 2012, 14-16.

κοειδείς τάφους λαξευτούς στο φυσικό βράχο³. Βρέθηκαν ακόμη λίγες καύσεις, κάποιοι εγχυτρισμοί, λιγοστοί κεραμοσκεπείς καλυβίτες και ελάχιστες πήλινες σαρκοφάγοι. Σε πολύ λίγες περιπτώσεις βεβαιώθηκε η ύπαρξη τύμβων, που οριοθετούνταν από μικρούς λίθους. Στις περισσότερες ταφές ο νεκρός ήταν στραμμένος προς τα ανατολικά με εκτεταμένα σκέλη και σπάνια προς τα δυτικά ή σε συνεσταλμένη στάση⁴. Στοιχείο που πρέπει να επισημανθεί, είναι η μεγάλη σχετικά θνησιμότητα βρεφών και γυναικών έναντι των ανδρών⁵.

Τα κτερίσματα των τάφων είναι συνήθως περιορισμένα, γεγονός που υποδηλώνει πιθανόν και τη χαμηλή ως μέση κοινωνική προέλευση των νεκρών. Σε αυτά συγκαταλέγονται αγγεία αττικών και τοπικών εργαστηρίων, ειδώλια, κοσμήματα, νομίσματα, όπλα, στλεγγίδες και διάφορα εργαλεία⁶. Κατά την οριοθέτηση των τάφων βρέθηκαν και κάποιες επιτύμβιες στήλες, ενώ άλλες χρησιμοποιήθηκαν ως δομικό υλικό στους τοίχους των κτιρίων της Αγοράς⁷.

3. Οι τάφοι έχουν συνήθως προσανατολισμό Α-Δ και οι διαστάσεις τους είναι ποικίλες. Συχνά υπήρχε αναβαθμός για την προσαρμογή καλυπτήριων σανίδων και σπανιότερα μικρό ορθογώνιο λάξευμα για την τοποθέτηση επιτύμβιου σήματος.

4. Τάφοι έχουν βρεθεί μέχρι σήμερα στα ανατολικά, νοτιοανατολικά και νότια της Αγοράς. Για το νεκροταφείο της περιοχής της Αγοράς βλ. Σιγανίδου 1981, 46. Ακαμάτης 1987α, 13. Ακαμάτης 1990, 146-149. Ακαμάτης 1995-2000, 261. Ακαμάτης 1999, 484-486. Ακαμάτης 2001-2002, 286-295. Ακαμάτης 2002, 49 σημ. 40. Ακαμάτης 2002α, 439-440. Ακαμάτης 2002-2003, 300-317. Ακαμάτης 2003β, 64-69. Ακαμάτης 2005, 422-423. Ακαμάτης 2006, 247-256. Ακαμάτης 2006α, 620-622. Ακαμάτης 2008α, 145-146. Ακαμάτης 2009, 525-526.

5. Βλ. Reuer, Fabrizio-Reuer 1988, 261-266.

6. Η μεγαλύτερη ποσότητα κτερισμάτων έχει βρεθεί, όπως συμβαίνει συνήθως, σε παιδικές και γυναικείες ταφές.

7. Για τα κτερίσματα των τάφων και τις επιτύμβιες στήλες βλ. βιβλιογραφία στη σημ. 4.

Τα ερυθρόμορφα αγγεία που βρέθηκαν στο εσωτερικό των τάφων είναι σχετικά λίγα⁸. Επίσης, περιορισμένη είναι και η ποικιλία των σχημάτων τους. Εντοπίστηκαν κυρίως αρυβαλλοειδείς λήκυθοι, που διακοσμούνται κατά κανόνα με ανθέμιο⁹. Ακόμη, ήρθαν στο φως ερυθρόμορφοι σκύφοι, πυξίδες, μια τουλάχιστον οινόχρηστη και ένας κρατήρας. Στις επιχώσεις από το εσωτερικό των τάφων, καθώς και κατά την αναζήτηση των ορίων τους, εντοπίστηκαν μεταξύ άλλων και πολλά όστρακα πελικών, που αποτελούσαν πιθανόν τεφροδόχα αγγεία¹⁰. Πέρα από τις πελικές, στο συγκεκριμένο νεκροταφείο ως τεφροδόχα σκεύη χρησιμοποιούνταν ακόμη και ερυθρόμορφες υδρίες και κρατήρες¹¹.

Εκτός από τα αγγεία στο εσωτερικό των τάφων, πολλά ακόμη τμήματα που ήρθαν στο φως σε διάφορα αρχαιολογικά στρώματα του κτιριακού συγκροτήματος της Αγοράς και τα οποία εξετάζονται στην παρούσα εργασία, μπορούν πιθανόν να συνδεθούν με το νεκροταφείο των Κλασικών χρόνων. Αυτά προέρχονται ενδεχομένως από κατεστραμμένες ταφές ή από διαταραγμένες τελετές εναγισμού προς τιμήν των νεκρών. Ακόμη, κάποια αγγεία, όπως πελικές, κρατήρες και υδρίες, θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί και ως τεφροδόχα αγγεία, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Κατά την άποψή μου, η σύνδεση των ερυθρόμορφων αγγείων που βρέθηκαν εκτός τάφων με το νεκροταφείο της περιοχής της Αγοράς είναι δυ-

8. Πολύ συχνότερα κτερίσματα αποτελούν τα μελαμβαφή αγγεία, στα οποία κυριαρχούν σκυφίδια, μόνωτοι και δίωτοι σκύφοι αττικού και κορινθιακού τύπου, κύλικες-σκύφοι τύπου bolsal, θήλαστρα και όλπες. Σπανιότερα εμφανίζονται μελαμβαφείς πυξίδες, λεκανίδες, ασκοί, αλατιέρες και αβαφείς αρυτήρες. Για αναφορά στα κτερίσματα του νεκροταφείου γενικά και στην ερυθρόμορφη κεραμική ειδικότερα βλ. Ακαμάτης 2005, 423.

9. Σπανιότερα απαντώνται αρυβαλλοειδείς λήκυθοι με προτομές ή με σκηνές γυναικείου κόσμου.

10. Για απεικονίσεις ερυθρόμορφων αγγείων από τάφους του νεκροταφείου της περιοχής της Αγοράς βλ. Ακαμάτης 1990, 153 εικ. 7β (αρυβαλλοειδής λήκυθος με πτηνό). Ακαμάτης 2002-2003, 306 εικ. 6 (αρυβαλλοειδής λήκυθος με ανθέμιο). Ακαμάτης 2005, 426 εικ. 19 (αρυβαλλοειδής λήκυθος με ανθέμιο). Ακαμάτης 2006, 255 εικ. 7-8 (οινόχρηστη με παράσταση γυναικείας προτομής με σάκκο και αρυβαλλοειδής λήκυθος με πτηνό). Ακαμάτης 2009, 529 εικ. 6 (αρυβαλλοειδής λήκυθος με ανθέμιο). Για τη χρήση παρόμοιων σχημάτων, κυρίως ερυθρόμορφων αρυβαλλοειδών ληκύθων και πελικών στο ανατολικό νεκροταφείο της Πέλλας, βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτης, Ακαμάτης 2014, 188-200.

11. Τεφροδόχο ήταν και ένα από τα πλέον γνωστά ερυθρόμορφα αγγεία που έχουν έρθει στο φως στην περιοχή του νεκροταφείου της Αγοράς. Πρόκειται για την υδρία, στην οποία απεικονίζεται η διαμάχη της Αθηνάς και του Ποσειδώνα για την κηδεμονία της Αθήνας. Για το αγγείο αυτό βλ. Drougou 2000, 147-216. Δρούγου 2004. Tiverios 2005, 307-313. Tiverios 2009, 159-163. Neils 2013, 595-613. Τιβέριος 2016, 143-152. Για τη χρήση του κρατήρα ως τεφροδόχου στο νεκροταφείο βλ. Ακαμάτης 1990, 147.

νατό να στηριχτεί σε τρία κυρίως κριτήρια, στη χρονολόγηση, στη θέση εύρεσης των αγγείων και σε μικρότερο βαθμό στο σχήμα των θραυσμάτων.

Η χρονολόγηση της ερυθρόμορφης κεραμικής μπορεί να συμβάλλει ουσιαστικά στο συσχετισμό της με το νεκροταφείο της περιοχής της Αγοράς. Ειδικότερα, τα ερυθρόμορφα αγγεία που χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} και στο πρώτο τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π.Χ. είναι πιθανότερο να συνδεθούν με το εν λόγω νεκροταφείο, γιατί σε αντίθετη περίπτωση η χρήση τους στο συγκρότημα της Αγοράς, που οικοδομήθηκε στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π.Χ., προϋποθέτει ότι τα συγκεκριμένα αγγεία είχαν διάρκεια ζωής πενήντα (50) ως εκατό (100) χρόνων, κάτι που δεν θεωρείται πολύ πιθανό. Βέβαια, το κριτήριο της χρονολόγησης πρέπει να χρησιμοποιηθεί με επιφύλαξη για τα ερυθρόμορφα αγγεία που τοποθετούνται χρονικά στο δεύτερο τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π.Χ. και ιδίως για όσα εμπίπτουν στην περίοδο 360-350 π.Χ.¹² Αυτό συμβαίνει, γιατί στη συγκεκριμένη περίπτωση η διάρκεια ζωής των ερυθρόμορφων αγγείων μειώνεται στα τριάντα (30) ως σαράντα (40) χρόνια, περίοδος που δεν είναι απαραίτητα αποτρεπτική για τη χρήση τους στο κτιριακό συγκρότημα της Αγοράς και στα γειτονικά οικοδομικά τετράγωνα.

Σε συνδυασμό με τη χρονολόγηση, η θέση εύρεσης αποτελεί χρήσιμο κριτήριο για τη σύνδεση ορισμένων ερυθρόμορφων αγγείων με το νεκροταφείο της περιοχής. Ειδικότερα, τμήματα αγγείων που βρέθηκαν κάτω από τα δάπεδα των δωματίων της Αγοράς, κυρίως νότια της νότιας πτέρυγας, καθώς και στην ανατολική πτέρυγα (πίν. σχ. 10), όπου επιβεβαιωμένα εντοπίστηκαν ταφές, έχουν περισσότερες πιθανότητες να συνδεθούν με το νεκροταφείο. Ορισμένοι από αυτούς τους τάφους αποκαλύφθηκαν ακριβώς κάτω από τους τοίχους της Αγοράς, όμως οι περισσότεροι ήρθαν στο φως σε μεγαλύτερο βάθος. Η εύρεση οστράκων λευκών ληκύθων, καθώς και τμημάτων ερυθρόμορφων αγγείων του ύστερου 5^{ου} και του πρώτου τέταρτου του 4^{ου} αιώνα π.Χ. στη βόρεια και δυτική πτέρυγα (ασκ 1, 3, πελ 8, σκ 2, πίν. 76, 94, 115, πίν. σχ. 10), μαρτυρά την ύπαρξη τάφων και σε αυτά τα τμήματα της Αγοράς, αν και, με τα μέχρι στιγμής δεδομένα, δεν έχει εντοπιστεί κάποια ταφή¹³.

12. Για τη χρονολόγηση της ερυθρόμορφης κεραμικής βλ. σ. 65-112.

13. Για τον εντοπισμό των τάφων του συγκεκριμένου νεκροταφείου σε μεγάλο βάθος σε σχέση με τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των ελληνιστικών χρόνων βλ. Ακαμάτης 1999, 484-485. Για την εύρεση λευκών ληκύθων βλ. βιβλιογραφία στη σημ. 4.

ΣΧΗΜΑΤΑ

Α) Κρατήρες

Οι κρατήρες, κατεξοχήν συμποσιακό σκεύος, αποτελούν το πλέον αγαπητό σχήμα ερυθρόμορφου αγγείου που εισαγόταν στην Πέλλα κατά τον ύστερο 5^ο και 4^ο αιώνα π.Χ.⁴³ (γράφ. 5). Η συντριπτική πλειονότητα του σχετικού υλικού, όπως είναι αναμενόμενο για την εξεταζόμενη χρονική περίοδο, ανήκει σε κωδωνόσχημους κρατήρες⁴⁴. Ελάχιστα είναι τα παραδείγματα καλυκωτών κρατήρων (κρ 3-13, πίν. 1-2), ενώ σε κάποιες περιπτώσεις δεν είναι σαφές αν πρόκειται για κωδωνόσχημους ή καλυκωτούς, λόγω της αποσπασματικότητας των αγγείων⁴⁵ (κρ 241-245, πίν. 40). Τέλος, πρέπει να αναφερθεί ότι εντοπίστηκαν και δύο (2) τμήματα κιονωτών κρατήρων (κρ 1-2, πίν. 1), σχήματος που σταμάτησε να παράγεται στην Αττική μετά τις αρχές του 4^{ου} αιώνα π.Χ.⁴⁶.

Παρά την πληθώρα του υλικού, η εξαιρετικά αποσπασματική κατάστασή του δεν επιτρέπει τη λεπτομερή εξέταση του σχήματος, παρά μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις (κρ 34, 177, 195). Οι κωδωνόσχημοι κρ 34 και 195 έχουν μικρό μέγεθος, ενώ μεγαλύτερος ήταν ο κρ 177. Ο κρ 34 (πίν. 7, 130, πίν. σχ. 1) αποτελεί

το πρωιμότερο παράδειγμα. Σε αυτό το αγγείο το άνω τμήμα του σφαιρικού σώματος σχηματίζει αμβλεία γωνία με το χείλος, το οποίο είναι πλατύ και ανοίγει προς τα έξω σαν κάλυκας. Τα παράλληλα του σχήματος παραπέμπουν σε κρατήρες του όψιμου 5^{ου} και κυρίως του πρώτου τέταρτου του 4^{ου} αιώνα π.Χ.⁴⁷

Όψιμότεροι είναι οι κρ 177 και 195 (πίν. 29-30, 34, 131 πίν. σχ. 1), των οποίων το σχήμα εμφανίζει ομοιότητες. Και στα δύο αγγεία το προφίλ του σώματος είναι κοιλόκυρτο και το χείλος προεξέχει έντονα σχηματίζοντας ορθή γωνία σε σχέση με το άνω μέρος του σώματος. Στην περίπτωση του κρ 177 διασώζεται πιθανόν και η διβαθμιδωτή βάση με το ραδινό πόδι. Τα παραπάνω στοιχεία εμφανίζονται σε κρατήρες του δεύτερου και τρίτου τέταρτου του 4^{ου} αιώνα π.Χ.⁴⁸

Β) Λεκανίδες

Οι λεκανίδες αποτελούν το δεύτερο σε συχνότητα σχήμα στο εξεταζόμενο σύνολο μετά τους κρατήρες (γράφ. 5). Η περιορισμένη παρουσία των λεκανίδων στα ταφικά σύνολα της Πέλλας καθιστά δύσκολη την εξέταση του σχήματός τους σε συνδυασμό με την αποσπασματική κατάσταση διατήρησής τους στο εξεταζόμενο υλικό. Επιπροσθέτως, σπάνια είναι δυνατή η σύνδεση συγκεκριμένων σωμάτων με τα πώματα τους (λεκ 123, 167, πίν. 62, 70, 132). Η λεκ 123, που βρέθηκε νότια της Αγοράς στο οικοδομικό τετράγω-

43. Το συγκεκριμένο συμπέρασμα προκύπτει όχι μόνο από τα δεδομένα της Αγοράς, αλλά και από αυτά άλλων ανασκαφικών τομείων. Βλ. Ακαμάτης 2008, 75. Ακαμάτης 2013-2014, 18 σημ. 67.

44. Για την προτίμηση στους κωδωνόσχημους κρατήρες κατά τον ύστερο 5^ο και 4^ο αιώνα π.Χ. βλ. Agora XXX, 32-33. Δρούγου 1982, 87-90. Camprenon 1994, 38-40. Καθάρου 2002, 16-20. Kogioumtzi 2006, 147. Στο αρχαιολογικό υλικό της Αγοράς εντοπίστηκαν οκτακόσια σαράντα δύο (842) τμήματα κωδωνόσχημων κρατήρων, που αποτελούν περίπου το 97% του συνόλου των κρατήρων.

45. Για τους καλυκωτούς κρατήρες βλ. Agora XXX, 26-30 με σχετική βιβλιογραφία. Camprenon 1994, 35-37. Kogioumtzi 2006, 148 και Frank 1990 για το σχήμα κατά τον 6^ο και 5^ο αιώνα π.Χ. Στο αρχαιολογικό υλικό της Αγοράς εντοπίστηκαν μόλις δεκαέξι (16) τμήματα καλυκωτών κρατήρων.

46. Κάποιοι από τους υστερότερους κιονωτούς κρατήρες αποδίδονται στο εργαστήριο του Ζ. του Μελεάγρου. Βλ. Curti 2001, 108-109 πίν. 8-14. Καθάρου 2002, 213-215, πίν. 9-10. Για τους κιονωτούς κρατήρες βλ. Agora XII, 54-55. Agora XXX, 20-23. Bakir 1974.

47. Πρβλ. CVA Sarajevo, 50, πίν. 47 εικ. 3 (400-390 π.Χ., D. Von Bothmer). CVA Altenburg 2, 14-15, πίν. 58 εικ. 1 (γύρω στο 390 π.Χ. ή αργότερα, E. Bielefeld). CVA Gotha 2, 14, πίν. 59 (γύρω στο 410 π.Χ., E. Rohde). CVA Stuttgart 1, 37-38, πίν. 32 εικ. 5 (πρώιμος 4^{ος} αιώνας π.Χ., E. Kunze-Göte). CVA Wien 3, 25-26, πίν. 124 εικ. 2 (πρώιμος 4^{ος} αιώνας π.Χ., F. Eichler).

48. Βλ. Scheffold 1934, 138, πίν. 27 εικ. 3 (330-320 π.Χ.). CVA Torino 2, 7, ομ. III I, πίν. 11 εικ. 5-6 (350-340 π.Χ., F. G. Lo Porto).

νο I/2, είναι αττική και αποδίδεται στον Ζ. της Αθηναϊκής Αγοράς Ρ 17562, ενώ η **λεκ** 167 από τη βόρεια πτέρυγα της Αγοράς είναι ντόπια και συνδέεται με τον Ζ. της Πέλλας Β⁴⁹.

Όπως προκύπτει από τη μελέτη του αρχαιολογικού υλικού, τα σωζόμενα τμήματα, αττικά και ντόπια, ανήκουν πιθανόν στην κατηγορία των λεκανίδων με δύο οριζόντιες λαβές και πώμα. Το συγκεκριμένο σχήμα απαντάται πολύ συχνά κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα π.Χ. όχι μόνο στην Πέλλα, αλλά και σε ολόκληρο τον αρχαίο κόσμο⁵⁰. Η προτίμηση των κατοίκων της μακεδονικής πρωτεύουσας στο σχήμα της λεκανίδος, αγγείου άμεσα συνδεδεμένου με το γυναικείο κόσμο και με τις τελετουργίες του γάμου, διαφαίνεται από τη μεγάλη ποσότητα αττικών, αλλά και ντόπιων μελαμβαφών μελανόγραφων και ερυθρόμορφων λεκανίδων⁵¹.

Στο σύνολο της αττικής ερυθρόμορφης κεραμικής από την Αγορά της Πέλλας δεν εντοπίστηκε κανένα ακέραιο σώμα λεκανίδος. Ως προς τη διαμόρφωση του σώματός τους οι εξεταζόμενες αττικές λεκανίδες μπορούν να ενταχθούν σε δύο τύπους. Στον πρώτο τύπο το προφίλ του αγγείου είναι κυρτό και το κατώτερο τμήμα του σώματος παρουσιάζει καμπυλότητα (**λεκ** 1-4, 7, 12, 20, 28, 30, 32-33, 35, πίν. 43-44, 46-48, πίν. σχ. 2), ενώ στον δεύτερο τύπο η μετάβαση από την κοιλιά στη διακοσμητική ζώνη του άνω τμήματος του σώματος είναι απότομη και σχηματίζει γωνία (**λεκ** 5-6, 23, 25-27, 29, 31, 123, πίν. 44, 46-48, 62, πίν. σχ. 2). Ενδιαφέρον παρουσιάζει η επισήμανση, ότι οι αττικές λεκανίδες με καμπυλόγραμμο σώμα είναι περισσότερες από αυτές με γωνιώδες, κάτι που δεν φαίνεται να ισχύει στα προϊόντα του τοπικού εργαστηρίου της Πέλλας⁵². Με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα της Πέλλας και άλλων περιοχών δεν διαφαίνεται κάποια χρονική διαφορά ανάμεσα στους δύο διαφορετικούς τύπους σωμάτων των λεκανίδων. Οι λαβές των αγγείων σώζονται σε λίγες περιπτώσεις, συνήθως σε αποσπασματική κατάσταση. Έχουν μικρό

σχετικά μήκος και τείνουν να γίνουν τριγωνικές με έντονη κλίση προς τα πάνω. Εκατέρωθεν κάθε λαβής υπάρχουν μαστοειδείς αποφύσεις. Το χείλος των σωμάτων των λεκανίδων παρουσιάζει πάντοτε κλίση προς τα μέσα και η διακόσμησή του είναι ποικιλομορφή. Στα περισσότερα παραδείγματα η εξωτερική επιφάνεια του χείλους είναι μελαμβαφής ή μελαμβαφής με εξηρημένη ταινία στην άνω επιφάνεια. Σπανιότερα το χείλος φέρει αβαφή ταινία στο κάτω μέρος του (**λεκ** 6, πίν. 44).

Τα πώματα των αττικών λεκανίδων μπορούν να ενταχθούν σε δύο τύπους με κριτήριο τη διάμετρο του κομβίου της λαβής τους. Στον πρώτο τύπο, που αποτελεί και τον κανόνα, το κομβίο της λαβής έχει μικρή διάμετρο, ενώ στο δεύτερο τύπο ο προσφερόμενος προς διακόσμηση χώρος του πώματος είναι μικρότερος λόγω της μεγάλης διαμέτρου του κομβίου (**λεκ** 153, πίν. 68, πίν. σχ. 3). Στην περίπτωση αυτή το πώμα, αν αναστραφεί, είναι δυνατό να μετατραπεί σε ομφαλωτό πινάκιο⁵³. Ο συγκεκριμένος τύπος εμφανίστηκε στο δεύτερο τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π.Χ. στην Αττική και είναι πολύ σπανιότερος, τόσο στις αττικές, όσο και στις ντόπιες ερυθρόμορφες λεκανίδες του εργαστηρίου της Πέλλας⁵⁴. Ας σημειωθεί ότι αυτός ο τύπος πώματος εμφανίζεται κατεξοχήν στο εργαστήριο της Ομάδας της Λεκανίδος της Βιέννης, με την οποία μπορεί πιθανόν να συνδεθεί η δημιουργία του. Σε αυτό το εργαστήριο είναι δυνατό να αποδοθεί και το μοναδικό εξεταζόμενο πώμα αυτού του τύπου (**λεκ** 153, πίν. 68, πίν. σχ. 3), που εντοπίστηκε στην Αγορά της Πέλλας⁵⁵.

Το σχήμα των πωμάτων του πρώτου τύπου παρουσιάζει σχετικά μεγάλη ποικιλία. Το χείλος είναι κάθετο ή ελαφρά καμπύλο, ο ώμος έχει γωνιώδες ή σπανιότερα καμπυλόγραμμο προφίλ και η λαβή διαθέτει κοντό ή ψηλότερο κυλινδρικό στέλεχος⁵⁶. Το καλά διατηρημένο πώμα της **λεκ** 109 (πίν. 59, πίν. σχ. 3), με τον έντονα γωνιώδη ώμο, το κοντό κωνικό στέλεχος της λαβής και το κομβίο μικρής διαμέτρου

49. Για την απόδοση στους συγκεκριμένους αγγειογράφους βλ. σ. 102, 109.

50. Για το σχήμα και τη χρήση της λεκανίδος με σχετική βιβλιογραφία βλ. Agora XII, 164-173. Agora XXX, 54-55. Kanowski 1983, 91-94. Papanastasiou 2004, 93-99. Breifeld von Eickstedt 1997, 55-61. Για τις μελανόμορφες λεκανίδες βλ. Lioutas 1987.

51. Για ερυθρόμορφες λεκανίδες από την Πέλλα βλ. Ακαμάτης 2008, 12-20. Για τις ντόπιες μελαμβαφείς, μελανόγραφες και ερυθρόμορφες λεκανίδες βλ. Ακαμάτης 2018, 95-108. Ακαμάτης 2013, 19-22, 105.

52. Για την προτίμηση στις λεκανίδες με γωνιώδες σώμα στα προϊόντα του εργαστηρίου της Πέλλας βλ. Ακαμάτης 2013, 20.

53. Για την παραπάνω κατηγορία πωμάτων βλ. Agora XII, 168. Agora XXX, 54.

54. Για την παρουσία αττικών ερυθρόμορφων πωμάτων με κομβίο λαβής μεγάλης διαμέτρου στην Πέλλα βλ. Ακαμάτης 2008, 27. Για παρόμοιο σχήμα στο εργαστήριο της Πέλλας βλ. Ακαμάτης 2013, 21.

55. Για πώματα της Ομάδας της Λεκανίδος της Βιέννης με κομβίο μεγάλης διαμέτρου βλ. Agora XXX, 286, πίν. 107-108 εικ. 1125-1128. Ακαμάτης 2008, 18 **λεκ** 14. CVA Moscow 5, 42-43, πίν. 23 εικ. 1 (N. Sidorova, O. Tugusheva). Για την απόδοση της **λεκ** 153 στην Ομάδα της Λεκανίδος της Βιέννης βλ. σ. 82.

56. Για την εξέλιξη του σχήματος του πώματος της λεκανίδος γενικά βλ. Agora XII, 167-168.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

Α) Φυτικά κοσμήματα

Πολλά ερυθρόμορφα αγγεία από την Αγορά της Πέλλας διακοσμούνται με φυτικά κοσμήματα, κατά κύριο λόγο φυλλοφόρα κλαδιά και ανθέμια. Τα μοτίβα αυτά εμφανίζονται στην κύρια διακοσμητική ζώνη σωμάτων λεκανίδων, ασκών, αρυβαλλοειδών ληκύθων και αγγείων της ομάδας «αγίου Βαλεντίνου». Επίσης, φυτικά κοσμήματα, κυρίως ανθέμια και βλαστόσπειρες, χρησιμοποιούνται και ως δευτερεύοντα παραπληρωματικά μοτίβα στο χώρο κάτω από τις λαβές πελικών, σκύφων, υδριών και κυλίκων, ενώ φυλλοφόρα κλαδιά διακρίνονται και σε χείλη κρατήρων. Τέλος, στο χώρο ανάμεσα στις μορφές εμφανίζονται λογχόσχημα φύλλα, σχηματοποιημένοι ρόδακες, βότρυες και κισσόφυλλα.

Ι) Ανθέμια

Τα ανθέμια απεικονίζονται συχνότερα από οποιοδήποτε άλλο φυτικό μοτίβο στις εξεταζόμενες παραστάσεις. Διακοσμούν κατεξοχήν σώματα αττικών λεκανίδων (λεκ 1-23, 123, πίν. 43-46, 62), καθώς και λεκανίδων του τοπικού εργαστηρίου της Πέλλας (λεκ 160-164, 167, πίν. 69-70). Επίσης, ανθέμια κοσμούν μεγάλο αριθμό αρυβαλλοειδών ληκύθων (λήκ 4-5, 7-45, πίν. 108-114), όπως επίσης και έναν ασκό με ηθμό (ασκ 78, πίν. 85). Επιπροσθέτως, τα συγκεκριμένα φυτικά μοτίβα εμφανίζονται και κάτω από τις λαβές διαφόρων αγγείων, όπως κρατήρων (κρ 26, 34, 55, 57, 64, 118-139, 143, 146, 156, 165, 176-177, 185, 198, 220, 227, πίν. 4, 7, 10, 12, 19-21, 22-23, 25, 27, 29-30, 32, 34, 38-39), πελικών (πελ 1, 17-18, 30, 32-34, πίν. 92, 95, 100-101, 103-104), υδριών (υδρ 1, 3, πίν. 120, 122-123), σκύφων (σκ 10-15, 17-19, πίν. 116-119) και κυλίκων (κύλ 2-3, πίν. 119). Τέλος, στον κρ 240 (πίν. 40) εικονίζεται ζώνη με ανθέμια και άνθη λωτού.

Η διακόσμηση των σωμάτων των λεκανίδων με

ζωφόρο τριγωνικών ανθεμίων εμφανίζεται από τα τέλη του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και κυριαρχεί έως και το τρίτο τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π.Χ.¹³⁶ Σύμφωνα με το αρχαιολογικό υλικό της Πέλλας, ανθέμια εμφανίζονται συχνότερα από κλαδιά σε σώματα λεκανίδων. Τα ανθέμια έχουν τριγωνικό σχήμα, ποικίλο αριθμό πετάλων και ημικυκλικό πυρήνα, που κοσμεύεται με στιγμή. Τοποθετούνται εναλλάξ προς τα πάνω και προς τα κάτω και χωρίζονται μεταξύ τους με διαγώνιες εξηρημένες ταινίες. Εξάιρεση αποτελεί η περίπτωση της λεκ 21 (πίν. 46), στην οποία διακρίνεται στραμμένο προς τα δεξιά ανθέμιο, που περικλείεται από βλαστόσπειρα¹³⁷. Επίσης, σπάνια τα ανθέμια συνδυάζονται με ζώνη ιωνικού κυματίου, όπως συμβαίνει στη λεκ 20¹³⁸ (πίν. 46). Στις αττικές και ντόπιες λεκανίδες δίπλα στις αποφύσεις που πλαισιώνουν τις λαβές διακρίνονται ημιανθέμια¹³⁹ (λεκ 2, 4, 6, 15-17, 19, 123, πίν. 43-45, 62) ή μεμονωμένες γραμμές¹⁴⁰ (λεκ 1, 7, 14, 18, 160, 167, πίν. 43-45, 69-70). Σπάνια στο χώρο ανάμεσα στις λαβές εμφανίζονται διακοσμητικά μοτίβα,

136. Για πρώιμα παραδείγματα του συγκεκριμένου τύπου διακόσμησης βλ. Massei 1978, 242, πίν. 57 εικ. 2. Για όψιμο παράδειγμα βλ. Μαλακασιώτη 2000, 152 εικ. 8.

137. Αυτή η διάταξη των ανθεμίων δεν συνήθίζεται σε σώματα λεκανίδων. Πρβλ. Kerameikos XVII, 232-233, πίν. 144 εικ. 1002. Alfieri 1979, 115 εικ. 294-295.

138. Για σώματα λεκανίδων με τριγωνικά ανθέμια σε συνδυασμό με ζώνη ή ζώνες ιωνικού κυματίου βλ. Καλλιπολίτης, Πετράκος 1963, 49, πίν. 53α. Γραμμένος 2004, 149 (το ιωνικό κυμάτιο βρίσκεται κάτω από τη ζώνη με τα ανθέμια). Trofimova 2007, 254, εικ. 151a (ζώνες με ιωνικό κυμάτιο πλαισιώνουν τα ανθέμια).

139. Για παραστάσεις αττικών λεκανίδων με ημιανθέμια στις αποφύσεις των λαβών βλ. ενδεικτικά Eretria IX, 119, πίν. 54 s162. Ακαμάτης 2008, 13 λεκ 2.

140. Για μεμονωμένες γραμμές και πέταλα σε επαφή με τις αποφύσεις των λαβών βλ. CVA Stuttgart 1, 38-39, πίν. 33 εικ. 3 (E. Kunze-Götte). CVA Gotha 2, 19-20, πίν. 71 εικ. 2 (E. Rohde). Οι γραμμές αυτές πιθανόν αποδίδουν σχηματικά πέταλα ανθεμίων.

όπως ένα αβακωτό κόσμημα στη **λεκ** 20 (πίν. 46) και σπείρες στη **λεκ** 34¹⁴¹ (πίν. 48).

Ανθέμια διακρίνονται και σε πολλές αρυβαλλοειδείς ληκύθους από την Αγορά της Πέλλας (**λήκ** 7-45, πίν. 109-114). Τα φυτικά μοτίβα εδράζονται σε εξηρημένη γραμμή εδάφους. Είναι περικλειστα και έχουν σχεδόν όλα ημικυκλικό στικτό πυρήνα¹⁴², από τον οποίο εκφύονται από οκτώ έως δεκατέσσερα πέταλα¹⁴³. Κατά κανόνα, το κεντρικό πέταλο του ανθεμίου είναι μεγαλύτερο από τα υπόλοιπα. Συνήθως ένα ή δύο κάθετα φύλλα με τριγωνική απόληξη είναι ορατά στα άκρα του ανθεμίου, εκατέρωθεν της γραμμής που το περικλείει. Τα χαρακτηριστικά των παραπάνω φυτικών μοτίβων εμφανίζονται στους τύπους των ανθεμίων 1-6 του M. Robinson και απαντώνται σε ερυθρόμορφες ληκύθους από τις αρχές ως και το τρίτο τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁴⁴ Η διακόσμηση των αγγείων με ανθέμια ίσως συνδέεται με το περιεχόμενό τους, δηλαδή με τα πολύτιμα έλαια, που προέρχονταν, σε μεγάλο βαθμό, από τα άνθη των φυτών. Εκτός από τις λεκανίδες και τις ληκύθους, συνηθισμένη είναι και η διακόσμηση ασκών με ανθέμια¹⁴⁵.

Τα ανθέμια που εμφανίζονται στο χώρο κάτω από τις λαβές αγγείων, όπως οι πελικές, οι σκύφοι, οι κύλικες και κάποιες λήκυθοι, είναι και αυτά σε μεγάλο βαθμό τυποποιημένα. Συνήθως διακρίνονται μεμονωμένα φυτικά μοτίβα ή ζεύγη ανθεμίων τοποθετημένα εναλλάξ με φορά προς τα πάνω και προς τα κάτω. Αυτά περικλείονται από βλαστόσπειρες και πέταλα. Τα παραπάνω μοτίβα έχουν σχετικά μεγάλο μέγεθος, για να καλύψουν την απαιτούμενη διακοσμική επιφάνεια των αγγείων.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανάγλυφη διακόσμηση ορισμένων ανθεμίων, καθώς και άλλων φυτικών μοτίβων, με επίθετο πηλό, που έφερε επιχρύ-

ωση. Στην περίπτωση των **λεκ** 19 και **πελ** 30 (πίν. 45, 101) τα ανθέμια κοσμούνται με ανάγλυφες στιγμές¹⁴⁶, ενώ στο κομβίο της λαβής του πώματος της **λεκ** 150 (πίν. 67) τα ανάγλυφα μοτίβα είναι περισσότερο πολύπλοκα. Συγκεκριμένα, στο κομβίο διακρίνεται ζώνη περικλειστων ανθεμίων που εναλλάσσονται με άνθη λωτού, καθώς και ζώνη με κλαδί κισσού περιμετρικά της κεντρικής κυκλικής βάθυνσης. Στην πρώτη ζώνη υπάρχουν ανάγλυφες στιγμές εκατέρωθεν των κεντρικών πετάλων των ανθεμίων και των ανθέων λωτού, καθώς και στον πυρήνα των ανθεμίων, ενώ στη δεύτερη ζώνη το κλαδί κισσού έχει αποδοθεί εξ' ολοκλήρου ανάγλυφα με επίθετο πηλό¹⁴⁷.

II) Φυλλοφόρα κλαδιά

Τα φυλλοφόρα κλαδιά είναι και αυτά ιδιαίτερα αγαπητά κοσμήματα εμπνευσμένα από το φυτικό κόσμο. Η διακόσμηση του σώματος των λεκανίδων με αριστερόστροφο φυλλοφόρο κλαδί διαπιστώνεται σε αρκετά αττικά παραδείγματα του εξεταζόμενου συνόλου (**λεκ** 25-35, πίν. 47-48). Επιπροσθέτως, το εξεταζόμενο φυτικό μοτίβο εμφανίζεται και σε τρεις (3) περιπτώσεις σώματος και πωμάτων του τοπικού εργαστηρίου της Πέλλας¹⁴⁸ (**λεκ** 165, 191-192, πίν. 69, 73). Τέλος, κλαδί μυρτιάς κοσμεί την κάθετη επιφάνεια της λαβής του σώματος της **λεκ** 24¹⁴⁹ (πίν. 46). Φυλλοφόρο κλαδί απαντάται και σε διάφορους τύπους ασκών. Τα περισσότερα παραδείγματα εμφανίζονται σε αττικούς και ντόπιους ασκούς αττικού τύπου με «ψευδοπώμα» (**ασκ** 5-38, 86-90, πίν. 77-80, 86-87) και σπανιότερα σε ασκούς με ηθμό¹⁵⁰ (**ασκ** 80-82, πίν. 85). Στους παραπάνω ασκούς το φυτικό μοτίβο διακοσμεί τον ώμο των αγγείων. Σε δύο (2) μόνο περιπτώσεις συνδυάζεται με ιωνικό κυμάτιο (**ασκ** 38, 80, πίν. 80, 85). Σχεδόν σε όλους τους ασκούς είναι

141. Για αβακωτό κόσμημα βλ. Καλλιπολίτης, Πετράκος 1963, 49, πίν. 53α. Για τη διακόσμηση ωτίου λεκανίδος με σπείρες βλ. Eretria IX, 119, πίν. 54 s162.

142. Στις **λήκ** 7-9, 11, 14, 21, 41-43 (πίν. 109-111, 114), ο πυρήνας περικλείεται και από δεύτερη ημικυκλική γραμμή. Στιγμή απουσιάζει μόνο από τους πυρήνες των **λήκ** 9, 11, 22 (πίν. 109, 111). Στη **λήκ** 28 (πίν. 112) ο πυρήνας αποδίδεται με μελανή στιγμή ιδιαίτερα μεγάλου μεγέθους.

143. Οι περισσότερες λήκυθοι έχουν ανθέμια με έντεκα (**λήκ** 12, 14-15, 22), δεκατρία (**λήκ** 10, 21, 27, 32) και δεκατέσσερα πέταλα (**λήκ** 7, 23, 30-31). Εννιά πέταλα διακρίνονται στα ανθέμια των **λήκ** 17, 20, δέκα στις **λήκ** 16, 19 και δώδεκα στις **λήκ** 33, 35. Οκτώ πέταλα έχει μόνο το ανθέμιο της **λήκ** 28.

144. Για την τυπολογική κατάταξη των ανθεμίων στις αρυβαλλοειδείς ληκύθους της Ολύνθου βλ. Olynthus XIII, 147-149.

145. Για ασκούς με ηθμό, που είναι διακοσμημένοι με ανθέμια, βλ. Olynthus V, 173, πίν. 140 εικ. 402. Histria IV, 79, πίν. 55 εικ. 475. Καραμήτρου-Μεντεσιδή 2009, 293 εικ. 19.

146. Στη **λεκ** 19 ανάγλυφες στιγμές είναι ορατές στον πυρήνα και εκατέρωθεν του κεντρικού πετάλου. Στην **πελ** 30 ανάγλυφη στιγμή διακρίνεται μόνο στον κεντρικό πυρήνα. Για παρόμοια μορφή ανθεμίων βλ. Καλλιπολίτης, Πετράκος 1963, 49, πίν. 53α.

147. Για διακόσμηση παρόμοια με αυτή της πρώτης ζώνης βλ. Βαλαβάνης 1991, 281, πίν. 120.

148. Για το συγκεκριμένο φυτικό μοτίβο στο τοπικό εργαστήριο της Πέλλας βλ. Ακαμάτης 2013, 51.

149. Για το κλαδί της μυρτιάς βλ. Blech 1982, 57-58. Το συγκεκριμένο μοτίβο δεν εμφανίζεται συχνά σε λαβές λεκανίδων. Περισσότερο συνηθίζεται στην άνω επιφάνεια των κομβίων των λαβών στα πώματά τους. Βλ. Trofimova 2007, 254, εικ. 151b.

150. Στην αττική αγγειογραφία, εκτός από τους ασκούς με «ψευδοπώμα», που αποτελούν την πλειοψηφία, φυλλοφόρο κλαδί φέρουν ελάχιστοι ασκοί με ηθμό και κάποια παραδείγματα με διπλή προχοή και τοξωτή λαβή. Βλ. Agora XXIX, 355-356, πίν. 86 εικ. 1173-1175. Massei 1978, 283-284, πίν. 69 εικ. 3.

ΑΓΓΕΙΟΓΡΑΦΟΙ, ΚΕΡΑΜΙΚΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ, ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Α) Χρονολογημένα ανασκαφικά σύνολα από την Αγορά της Πέλλας

Η εξέταση των ανασκαφικών δεδομένων που συνδέονται με τη θέση εύρεσης των ερυθρόμορφων αγγείων παρέχει χρήσιμες πληροφορίες για τη χρονολόγησή τους. Παρακάτω παρουσιάζονται ανασκαφικά σύνολα της Αγοράς της Πέλλας, στα οποία εντοπίστηκαν καλά διατηρημένα ερυθρόμορφα αγγεία ή σχετικά μεγάλη συγκέντρωση ερυθρόμορφης κεραμικής. Στόχος δεν είναι η ενδελεχής παρουσίαση του πολυπληθούς αρχαιολογικού υλικού, αλλά η συνοπτική παρουσίαση των συνευρημάτων των ερυθρόμορφων αγγείων με ιδιαίτερη έμφαση στην μελαμβαφή κεραμική και στα νομίσματα, που κατεξοχήν παρέχουν χρονολογικά στοιχεία.

1) Ανατολική πτέρυγα

1) Πηγάδι χώρου 3

Στο γέμισμα του πηγαδιού του χώρου 3 της ανατολικής πτέρυγας της Αγοράς ήρθε στο φως το τμήμα του κρ 195 (πίν. 34, πίν. σχ. 1), καθώς και τμήματα άλλων ερυθρόμορφων αγγείων που διατηρούνται σε αποσπασματική κατάσταση⁵⁰². Σύμφωνα με τον Ι. Ακαμάτη, το γέμισμα του πηγαδιού έγινε σταδιακά σε τέσσερις χρονικές περιόδους. Το ανώτερο αρχαιολογικό στρώμα τοποθετείται στον 2^ο αιώνα π.Χ. με βάση νομίσματα Φιλίππου Ε', Περσέα και του Κοινού των Μακεδόνων. Το δεύτερο αρχαιολογικό στρώμα, στο οποίο βρέθηκε και ο κρ 195, χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 3^{ου} αιώνα π.Χ. από νομίσματα Αντιγόνου Γονατά και Δημητρίου Πολιορκητή. Στο

502. Το τμήμα του κρ 195 βρέθηκε σε βάθος 4,60-6,20μ. από την επιφάνεια του πηγαδιού. Σε βάθος 4-16,90μ. ήρθαν στο φως τμήματα από χείλη και σώματα ερυθρόμορφων κρατήρων, αρυβαλλοειδούς ληκύθου και πάματος λεκανίδος, που σώζονται σε εξαιρετικά αποσπασματική κατάσταση. Βλ. Ακαμάτης 2013, 58, πίν. 71 εικ. 5-6.

τρίτο ήρθαν στο φως κοπές Λυσιμάχου και Κασσάνδρου και στο βαθύτερο, στα 17μ., νομίσματα Κασσάνδρου⁵⁰³.

2) Πηγάδι χώρου 5

Στο γέμισμα του πηγαδιού του χώρου 5 της ανατολικής πτέρυγας της Αγοράς σε βάθος περίπου 10,30-11μ. ήρθαν στο φως τα όστρακα του ασκ 92 (πίν. 88-89, 134, πίν. σχ. 5) και το τμήμα της λεκ 170 (πίν. 71). Εκτός από τα παραπάνω ερυθρόμορφα αγγεία, που αποδίδονται στο τοπικό εργαστήριο της Πέλλας, εντοπίστηκε και ένα μικρό τμήμα αττικής ερυθρόμορφης λεκανίδος (λεκ 138, πίν. 64), πιθανόν του Ζ. της Αθηναϊκής Αγοράς Ρ 17562. Στο ίδιο αρχαιολογικό στρώμα με τα ερυθρόμορφα αγγεία αποκαλύφθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής και πολλά μικροαντικείμενα. Τα μελαμβαφή αγγεία, πολλά από τα οποία φέρουν διακόσμηση τύπου «Δυτικής Κλιτύος» με χάραξη και λευκό χρώμα, καθώς και τα νομίσματα, στα οποία συγκαταλέγονται μια κοπή Αντιγόνου Γονατά και πολύ περισσότερες Δημητρίου Πολιορκητή, ενισχύουν τη χρονολόγηση της απόρριψης του αρχαιολογικού υλικού στο πηγάδι πιθανόν στο δεύτερο τέταρτο του 3^{ου} αιώνα π.Χ. Ωστόσο, στο γέμισμα του πηγαδιού εντοπίστηκαν και κάποια αγγεία που τοποθετούνται χρονικά στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ. και συνοδεύονται από χάλκινες κοπές Φιλίππου Β' και Αλεξάνδρου Γ'. Με αυτή τη χρονική περίοδο πρέπει μάλλον να συνδεθούν και τα ερυθρόμορφα αγγεία του εξεταζόμενου πηγαδιού.

3) Πηγάδι χώρου 14

Στο γέμισμα του πηγαδιού του χώρου 14 της ανατολικής πτέρυγας της Αγοράς σε βάθος 4,90-7,90 μ. ήρ-

503. Για το πηγάδι βλ. Ακαμάτης 1993, 183-184. Ακαμάτης 1994, 48. Ακαμάτης 1997α. Ακαμάτης 2013, 58.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ανασκαφική έρευνα του συγκροτήματος της Αγοράς, των δρόμων γύρω από αυτήν και των γειτονικών οικοδομικών τετραγώνων, έχει φέρει στο φως τη μεγαλύτερη ποσότητα ερυθρόμορφης κεραμικής που έχει βρεθεί, μέχρι σήμερα, στην Πέλλα. Το συγκεκριμένο αρχαιολογικό υλικό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς το ζήτημα της εξέτασης των σχημάτων, της εικονογραφίας, των κεραμικών εργαστηρίων και της χρονολόγησης των αγγείων. Ακόμη, παρέχει ορισμένα στοιχεία για την περίοδο των Κλασικών χρόνων, που είναι σχετικά άγνωστη για την Πέλλα. Στο κεφάλαιο αυτό θα γίνουν παρατηρήσεις σχετικά με τη θέση εύρεσης, τη χρήση και τα σχήματα των αγγείων, το ρόλο της αττικής ερυθρόμορφης κεραμικής και της παραγωγής της εκτός Αττικής. Επίσης, θα εξεταστούν ζητήματα σχετικά με το εμπόριο κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ. και θα γίνει προσπάθεια σύνδεσης της ερυθρόμορφης κεραμικής με την ιστορική πορεία της Πέλλας και του μακεδονικού βασιλείου γενικότερα.

A) Παρατηρήσεις σχετικά με τη θέση εύρεσης, τη χρήση και τα σχήματα των αγγείων

Τα περισσότερα τμήματα ερυθρόμορφων αγγείων βρέθηκαν στα αρχαιολογικά στρώματα των δρόμων γύρω από την Αγορά και μάλιστα στους δρόμους νότια της νότιας πτέρυγας, ανατολικά της ανατολικής πτέρυγας και ανάμεσα στα οικοδομικά τετράγωνα I/2 και I/7 (γράφ. 1-2). Επίσης, αρκετή ερυθρόμορφη κεραμική αποκαλύφθηκε στη νότια πτέρυγα της Αγοράς και λιγότερη στην ανατολική και στη βόρεια πτέρυγα (γράφ. 1, 3). Αξιοσημείωτη είναι και η εύρεση πολλών τμημάτων ερυθρόμορφων αγγείων στο οικοδομικό τετράγωνο I/2, που βρίσκεται νότια της νότιας πτέρυγας της Αγοράς (γράφ. 1, 4).

Μολονότι κάποια ερυθρόμορφα όστρακα ήρθαν στο φως στις επιφανειακές επιχώσεις των ύστερων Ελληνιστικών χρόνων, η πλειονότητα της εξεταζόμενης κεραμικής βρέθηκε στα βαθύτερα αρχαιολογικά στρώματα, κυρίως στο γέμισμα ανάμεσα στο φυσικό βράχο και στο αρχαιότερο δάπεδο, καθώς και μεταξύ των δύο πρωιμότερων δαπέδων των χώρων ή των δρόμων. Τα αγγεία αυτά είναι λογικό να υποθέσουμε ότι προέρχονται είτε από το νεκροταφείο της περιοχής, είτε από το ίδιο το συγκρότημα της Αγοράς και τα γειτονικά του οικοδομικά τετράγωνα. Με την πάροδο του χρόνου απορρίπτονταν στους δρόμους με αποτέλεσμα τη σταδιακή ανύψωση του επιπέδου των αρχαίων δαπέδων¹⁰¹⁴. Η σημαντική ποσότητα ερυθρόμορφης κεραμικής από τα οικοδομικά τετράγωνα νότια της Αγοράς, κυρίως από το οικοδομικό τετράγωνο I/2, οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη μεταφορά χωμάτων με πλήθος αρχαιολογικού υλικού από βορειότερα, λόγω της κλίσης του εδάφους και των έντονων πιθανολογούμενων βροχοπτώσεων και ορμητικών νερών¹⁰¹⁵.

Η μελέτη των ερυθρόμορφων αγγείων από την Αγορά της Πέλλας παρουσιάζει σημαντικές δυσκολίες, που οφείλονται κυρίως στην αποσπασματικότητα του υλικού. Επιπροσθέτως, η εύρεση των περισσότερων οστράκων σε γεμίσματα δρόμων καθιστά επισημική την αναζήτηση του χώρου, στον οποίο χρησιμοποιήθηκε η εξεταζόμενη κεραμική. Τέλος, η κατασκευή της Αγοράς στη θέση του προγενέστερου νεκροταφείου καθιστά δύσκολο να αναγνωριστεί ποια από τα εξεταζόμενα αγγεία συνδέονται με τη νεκροπολη και ποια με το κτιριακό συγκρότημα της πρώιμης Ελληνιστικής εποχής¹⁰¹⁶.

1014. Για το θέμα αυτό βλ. σ. 19.

1015. Βλ. σ. 20.

1016. Για το θέμα αυτό βλ. σ. 15.

Σχετικά με το ακανθώδες ζήτημα της χρήσης των ερυθρόμορφων αγγείων είναι δυνατό να διατυπωθούν ορισμένες υποθέσεις. Η κεραμική που χρονολογείται στον 5^ο και στο πρώτο τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π.Χ. μπορεί πρωτίστως να συνδεθεί με το νεκροταφείο της περιοχής της Αγοράς. Αντιθέτως, τα ερυθρόμορφα αγγεία του δεύτερου και τρίτου τέταρτου του 4^{ου} αιώνα π.Χ., χωρίς να αποκλείεται ο συσχετισμός τους με το νεκροταφείο, πιθανόν χρησιμοποιήθηκαν σε διάφορους χώρους της Αγοράς ή ήταν προϊόντα προς πώληση¹⁰¹⁷. Ωστόσο, η αγοραπωλησία αττικής ερυθρόμορφης κεραμικής προϋποθέτει ότι τα συγκεκριμένα κεραμικά προϊόντα θα πωλούνταν σε δεύτερη χρήση, γιατί το συγκρότημα της Αγοράς οικοδομήθηκε στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π.Χ., δηλαδή αρκετά χρόνια μετά την κατασκευή των εξεταζόμενων αττικών αγγείων. Αντιθέτως, τα ντόπια ερυθρόμορφα αγγεία και ιδίως αυτά των Ζ. της Πέλλας Β και Γ, τα οποία χρονολογούνται στο τελευταίο τρίτο του τέταρτου αιώνα π.Χ., θα μπορούσαν ενδεχομένως να πωλούνται στα καταστήματα της Αγοράς αμέσως μετά την κατασκευή τους¹⁰¹⁸. Στην ίδια την Αττική η εμφάνιση της ερυθρόμορφης κεραμικής σε ανασκαφικά σύνολα του τελευταίου τέταρτου του 4^{ου} αιώνα και των αρχών του 3^{ου} αιώνα π.Χ. είναι αρκετά περιορισμένη¹⁰¹⁹.

Τα σχήματα των ερυθρόμορφων αγγείων παρουσιάζουν σχετικά μεγάλη ποικιλία. Σαφής και με διαφορά είναι η προτίμηση στους κωδωνόσχημους κρατήρες. Επιπλέον, αξιοσημείωτη είναι η ποσότητα λεκανίδων, ασκών, πελικών και ληκύθων. Λίγα σχετικά είναι τα τμήματα σκύφων και ακόμη λιγότερα τα όστρακα άλλων σχημάτων, όπως οινοχοών, υδριών, πυξιδών, πινακίων και κυλίκων (γράφ. 5).

Την εξεταζόμενη περίοδο η σημαντική παρουσία των κρατήρων σε ανασκαφικά σύνολα της Μακεδονίας έχει επισημανθεί τόσο για την Πέλλα, όσο και για άλλες περιοχές του βορειοελλαδικού χώρου, όπως για παράδειγμα την Όλυνθο¹⁰²⁰. Από τον ύστερο 5^ο αιώνα π.Χ. οι κωδωνόσχημοι κρατήρες υπερτερούν σαφώς έναντι των άλλων τύπων. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι στο αρχαιολογικό υλικό από την Αγορά της

Πέλλας εντοπίστηκαν οκτακόσια σαράντα δύο (842) τμήματα κωδωνόσχημων κρατήρων έναντι δεκαέξι (16) καλυκωτών και μόλις δύο (2) κιονωτών.

Οι περισσότεροι από τους κρατήρες χρονολογούνται γύρω στα μέσα και στο τρίτο τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π.Χ. ενισχύοντας την άποψη ότι τα συγκεκριμένα αγγεία χρησιμοποιούνταν στο συγκρότημα της Αγοράς σε συμπόσια και σε άλλα δημόσια δρώμενα¹⁰²¹ (γράφ. 12). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα αναγνωρίσιμα εικονογραφικά θέματα, τα οποία συσχετίζονται με τη χρήση των κρατήρων, καθώς στις περισσότερες παραστάσεις εικονίζονται συμποσιακές σκηνές. Επίσης, σε αρκετές περιπτώσεις διακρίνονται διονυσιακά θέματα ή παραστάσεις με κωμαστές, που συνδέονται άμεσα με την οινοποσία. Τέλος, αρκετά συχνά εμφανίζονται συνθέσεις με άρματα και ίππους, με γρύπες και με μορφές που φορούν ανατολίζουσα ενδυμασία (γράφ. 16).

Από τη μεγάλη ποσότητα κωδωνόσχημων κρατήρων που ήρθε στο φως στο οικοδομικό τετράγωνο I/2, καθώς και στο δρόμο βόρειά του, ίσως ενισχύεται η υπόθεση ότι πολλά από αυτά τα αγγεία αποθηκεύονταν και ενδεχομένως χρησιμοποιούνταν ή πωλούνταν στο συγκεκριμένο κτίριο. Βέβαια, δεν αποκλείεται η συσσώρευσή τους να οφείλεται σε κάποιο βαθμό και στη διαμόρφωση του εδάφους, όπως αναφέρθηκε παραπάνω¹⁰²². Από τους υπόλοιπους κρατήρες, το τμήμα του κρ 165 (πίν. 27) μπορεί να συνδεθεί με το χώρο 1 της βόρειας πτέρυγας της Αγοράς, ενώ ο κρ 195 (πίν. 34) βρέθηκε στο πηγάδι του χώρου 3 της ανατολικής πτέρυγας¹⁰²³.

Η εύρεση αρκετών τμημάτων κρατήρων του ύστερου 5^{ου} και του πρώτου μισού του 4^{ου} αιώνα π.Χ. (γράφ. 9-10) καθιστά πιθανό και το ενδεχόμενο ορισμένα από αυτά τα αγγεία να είχαν χρησιμοποιηθεί σε ταφικές τελετουργίες, να είχαν τοποθετηθεί σε τάφους ή να λειτουργούσαν ως τεφροδόχα σκεύη. Αν και με τα μέχρι στιγμής δεδομένα η παρουσία των κρατήρων είναι περιορισμένη σε ταφικά σύνολα της Πέλλας¹⁰²⁴, σε άλλα νεκροταφεία του μακεδονικού χώρου πιστοποιείται η χρήση τους κυρίως ως τεφροδόχων¹⁰²⁵.

1017. Βλ. σ. 18.

1018. Για τη χρονολόγηση των αγγείων του εργαστηρίου της Πέλλας βλ. σ. 108-111.

1019. Για παραδείγματα που δείχνουν τη χρήση προγενέστερων ερυθρόμορφων αγγείων σε αυτή τη χρονική περίοδο βλ. ενδεικτικά Kerameikos XVII, 188, πίν. 111 εικ. 577, 207, πίν. 125 εικ. 765-766, 217, πίν. 132 εικ. 859. Miller 1974, 231-232, πίν. 35 εικ. 24. Rotroff 1983, 292, πίν. 57-58 εικ. 73. Eschbach 2013, 29-30 εικ. 5-7.

1020. Fless 2002, 30.

1021. Για τους κρατήρες αυτής της εποχής βλ. σ. 92-101.

1022. Για το οικοδομικό τετράγωνο I/2 βλ. σ. 20.

1023. Για τα παραπάνω αγγεία βλ. σ. 19.

1024. Για την περιορισμένη παρουσία κρατήρων στο ανατολικό νεκροταφείο της Πέλλας βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Ακαμάτης 2014, 204. Βλ. επίσης Σιγανίδου 1979, 301, πίν. 127στ.

1025. Για τεφροδόχους κρατήρες σε νεκροταφεία του μακεδονικού χώρου βλ. ενδεικτικά Μπέσιος 2010, 205, 270-273. Romiourlou 2013, 399-408.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Α) ΚΡΑΤΗΡΕΣ

Α1) ΑΤΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ

1) Κιονωτοί κρατήρες

Κρ 1. Αρ. εισαγωγής: Α63/43α (πίν. 1)

Διαστάσεις: Σωζ. μήκ. 4 εκ., σωζ. ύψ. 3,6 εκ.

Θέση εύρεσης: Οικοδομικό τετράγωνο Ι/2. Τομή Μ-Π/30-36.

Περιγραφή: Μέρος του ώμου και γένεση του λαιμού. Τμήμα κεφαλής ανδρικής μορφής. Πάνω από την παράσταση γλωσσωτό μοτίβο.

Χρονολόγηση: 460-450 π.Χ.

Κρ 2. Αρ. εισαγωγής: 07/1190δ (πίν. 1)

Διαστάσεις: Σωζ. μήκ. 2,4 εκ., σωζ. ύψ. 2,2 εκ.

Θέση εύρεσης: Δρόμος νότια της νότιας πτέρυγας, βόρεια του οικοδομικού τετραγώνου Ι/7.

Περιγραφή: Μέρος του χείλους. Στην πλάγια όψη δύο σειρές στιγμών, που διαχωρίζονται από οριζόντια γραμμή. Στην άνω επιφάνεια τριγωνικά μοτίβα.

Χρονολόγηση: Δεύτερο ή τρίτο τέταρτο 5^{ου} αιώνα π.Χ.

2) Καλυκωτοί κρατήρες

Κρ 3. Αρ. εισαγωγής: 80/859 (πίν. 1)

Διαστάσεις: Σωζ. μήκ. 2,9 εκ., σωζ. ύψ. 5,4 εκ.

Θέση εύρεσης: Ανατολικά της Αγοράς. Τομή κάτω από το δημόσιο δρόμο.

Περιγραφή: Μέρος του σώματος. Τμήμα πέλματος ανδρικής μορφής και μέρος του διακοσμημένου με στιγμές ενδύματος, πιθανόν γυναικείας μορφής. Στα περιγράμματα και στις λεπτομέρειες ανάγλυφη γραμμή.

Χρονολόγηση: Τελευταίο τέταρτο 5^{ου} αιώνα π.Χ.

Κρ 4. Αρ. εισαγωγής: 02/3626 (πίν. 1)

Διαστάσεις: Σωζ. μήκ. 3,6 εκ., σωζ. ύψ. 5,2 εκ.

Θέση εύρεσης: Δρόμος ανάμεσα στα οικοδομικά τετράγωνα Ι/2 και Ι/4.

Περιγραφή: Μέρος του σώματος. Τμήμα του σώματος και των χεριών ανδρικής ανακεκλιμένης μορφής. Φορά ιμάτιο που καλύπτει το σώμα κάτω από τη βουβωνική χώρα. Με το αριστερό λυγισμένο χέρι ο άνδρας πιθανόν ακουμπούσε σε προσκεφάλαιο, ενώ το δεξί είναι ανασηκωμένο. Πίσω από τη μορφή φυλλοφόρο κλαδί με καρπούς. Η παράσταση έχει γίνει με χρήση προσχεδίου. Στις ανατομικές λεπτομέρειες, στα περιγράμματα και στις πτυχώσεις ανάγλυφη γραμμή. Ανάμεσα σε ορισμένες πτυχώσεις αραιό καστανό χρώμα. Οι καρποί του κλαδιού έχουν αποδοθεί με λευκό επίθετο χρώμα.

Χρονολόγηση: 410-400 π.Χ.

Κρ 5. Αρ. εισαγωγής: 90/346 (πίν. 1)

Διαστάσεις: Σωζ. μήκ. 3,1 εκ., σωζ. ύψ. 4,4 εκ.

Θέση εύρεσης: Δυτική πτέρυγα. Βόρειο τμήμα.

Περιγραφή: Μέρος του σώματος. Κεφαλή και τμήμα ανασηκωμένου χεριού Σατύρου. Στο γένι και στα μαλλιά αραιό καστανό χρώμα.

Χρονολόγηση-αγγειογράφος: 400-390 π.Χ. Εργαστήριο του Ζ. των Αθηνών 12255.

Κρ 6. Αρ. εισαγωγής: 05/341 (πίν. 1)

Διαστάσεις: Σωζ. μήκ. 4,1 εκ., σωζ. ύψ. 4,9 εκ.

Θέση εύρεσης: Δρόμος νότια της νότιας πτέρυγας, νότια των χώρων IV-VI.

Περιγραφή: Μέρος του σώματος. Τμήμα ανδρικής μορφής σε όψη τριών τετάρτων. Το ιμάτιό της είναι διακοσμημένο με κυκλικά μοτίβα και θεούσα σπείρα. Η

παράσταση έχει γίνει με χρήση προσχεδίου. Στους μύες του σώματος ανάγλυφη γραμμή και στο ιμάτιο αραιοί καστανό χρώμα.

Χρονολόγηση: Πρώτο τέταρτο 4^{ου} αιώνα π.Χ.

Κρ 7. Αρ. εισαγωγής: 06/7167α (πίν. 1)

Διαστάσεις: Σωζ. μήκ. 11,2 εκ., σωζ. ύψ. 6 εκ.

Θέση εύρεσης: Δρόμος ανάμεσα στα οικοδομικά τετράγωνα I/2 και I/7. Ζώνη Δ.

Περιγραφή: Μέρος του σώματος συγκολλημένο από τρία όστρακα. Τμήμα γυμνής ανδρικής μορφής. Αριστερά της απεικονίζεται ενδεχομένως στέλεχος θύρσου και βότρυς, ενώ δεξιά της είναι ορατή ταινία λευκού χρώματος και το κάτω μέρος πιθανόν ενός ακόμη βότρυος.

Χρονολόγηση: 370-360 π.Χ.

Κρ 8. Αρ. εισαγωγής: A59/59β (πίν. 1)

Διαστάσεις: Σωζ. μήκ. 2,8 εκ., σωζ. ύψ. 4,8 εκ.

Θέση εύρεσης: Οικοδομικό τετράγωνο I/2. Τομή Γ4.

Περιγραφή: Μέρος του σώματος. Τμήμα γυμνής ανδρικής μορφής.

Χρονολόγηση: Δεύτερο τέταρτο 4^{ου} αιώνα π.Χ.

Κρ 9. Αρ. εισαγωγής: 06/7300 (πίν. 1)

Διαστάσεις: Σωζ. μήκ. 4,2 εκ., σωζ. ύψ. 4,3 εκ.

Θέση εύρεσης: Δρόμος νότια της νότιας πτέρυγας, βόρεια του οικοδομικού τετραγώνου I/7.

Περιγραφή: Μέρος του σώματος. Τεντωμένο δεξιό χέρι, μέρος του σώματος και του φτερού Έρωτα. Πίσω, στόμα ζώου, πιθανόν ίππου. Στα γυμνά μέλη του Έρωτα λευκό επίθετο χρώμα.

Χρονολόγηση-αγγειογράφος: Τρίτο τέταρτο 4^{ου} αιώνα π.Χ. Ζ. του Filottrano.

Κρ 10. Αρ. εισαγωγής: 86/700 (πίν. 1)

Διαστάσεις: Σωζ. μήκ. 2,2 εκ., σωζ. ύψ. 3,1 εκ.

Θέση εύρεσης: Οικοδομικό τετράγωνο I/6. Τομή Δ.

Περιγραφή: Μέρος του σώματος. Τμήμα του προσώπου, των χεριών και του σώματος γυναικείας μορφής. Φορά χειριδωτό χιτώνα και έχει ανασηκωμένα τα χέρια της. Λευκό επίθετο χρώμα στα γυμνά μέλη, καθώς και στο ένδυμα.

Χρονολόγηση-αγγειογράφος: Τρίτο τέταρτο 4^{ου} αιώνα π.Χ. Πιθανόν Ζ. του Filottrano.

Κρ 11. Αρ. εισαγωγής: 06/10436 (πίν. 2)

Διαστάσεις: Μέγ. σωζ. μήκ. 5,3 εκ., μέγ. σωζ. ύψ. 6,1 εκ.

Θέση εύρεσης: Δρόμος ανάμεσα στα οικοδομικά τετράγωνα I/2 και I/7.

Περιγραφή: Μέρος του σώματος. Τμήμα του σώματος και αριστερό χέρι γυναικείας μορφής. Το σώμα κάτω από το στέρνο είναι καλυμμένο με ιμάτιο. Με το χέρι η μορφή κρατά ταινία. Πίσω της τμήμα πιθανόν καλύμματος δίφρου ή κλίνης και μπροστά της δυσανάγνωστο καμπυλόγραμμο αντικείμενο. Στα γυμνά μέλη της μορφής και στην ταινία λευκό επίθετο χρώμα.

Χρονολόγηση: Τρίτο τέταρτο 4^{ου} αιώνα π.Χ.

Κρ 12. Αρ. εισαγωγής: 06/7274α (πίν. 2)

Διαστάσεις: Σωζ. μήκ. 5,7 εκ., σωζ. ύψ. 8,2 εκ.

Θέση εύρεσης: Δρόμος νότια της νότιας πτέρυγας, βόρεια του οικοδομικού τετραγώνου I/7.

Περιγραφή: Μέρος του σώματος. Τμήμα ενδύματος ιματιοφόρου νέου.

Χρονολόγηση: Τρίτο τέταρτο 4^{ου} αιώνα π.Χ.

Κρ 13. Αρ. εισαγωγής: 02/4838 (πίν. 2)

Διαστάσεις: Σωζ. μήκ. 3,3 εκ., σωζ. ύψ. 5,8 εκ.

Θέση εύρεσης: Νότια πτέρυγα. Τομή 02/12.

Περιγραφή: Μέρος του σώματος. Τμήμα του σώματος και του χεριού ανδρικής μορφής, πιθανόν ιματιοφόρου νέου.

Χρονολόγηση: Τρίτο τέταρτο 4^{ου} αιώνα π.Χ.

3) Κωδωνόσχημοι κρατήρες

Κρ 14. Αρ. εισαγωγής: 12/1397 (πίν. 2)

Διαστάσεις: Σωζ. μήκ. 5,5 εκ., σωζ. ύψ. 4,4 εκ.

Θέση εύρεσης: Οικοδομικό τετράγωνο I/6. Τομή ΣΤ 2.

Περιγραφή: Μέρος του σώματος. Τμήμα ιματιοφόρου μορφής, η οποία κρατά αποσπασματικά σωζόμενη βακτηρία. Στις πτυχώσεις ανάγλυφη γραμμή και στις εδαφόχρωμες επιφάνειες ίχνη μίλτου.

Χρονολόγηση: Τρίτο τέταρτο 5^{ου} αιώνα π.Χ. Πιθανόν 440-430 π.Χ.

Κρ 15. Αρ. εισαγωγής: A63/34 (πίν. 2)

Διαστάσεις: Σωζ. μήκ. 5,9 εκ., σωζ. ύψ. 4,7 εκ.

Θέση εύρεσης: 22 Αυγούστου 1963. Οικοδομικό τετράγωνο I/2. Τομή Ζ-Η/30-34.

Περιγραφή: Μέρος του σώματος και γένεση του χείλους. Τμήμα γυμνής νεαρής ανδρικής μορφής, που φορά στεφάνι με καρπούς και ταινία. Πίσω από την κεφαλή τμήμα γραπτής επιγραφής [ΚΑ]ΛΟΣ. Η παράσταση έχει γίνει με χρήση προσχεδίου. Στους καρ-

πούς του στεφανιού, στην ταινία και στην επιγραφή λευκό επίθετο χρώμα.

Βιβλιογραφία: Μακαρόνας 1964, 336, πίν. 386α.

Χρονολόγηση-αγγειογράφος: Γύρω στο 420 π.Χ. Εργαστήριο του Ζ. των Αθηνών 1454.

Κρ 16. Αρ. εισαγωγής: 02/141 (πίν. 2)

Διαστάσεις: Σωζ. μήκ. 4,3 εκ., σωζ. ύψ. 3,4 εκ.

Θέση εύρεσης: Δρόμος ανάμεσα στα οικοδομικά τετράγωνα I/2 και I/4.

Περιγραφή: Μέρος του σώματος. Τμήμα πεπλοφόρου γυναικείας μορφής, η οποία κρατά επίμηκες στέλεχος, πιθανόν θύρσο. Η παράσταση έχει γίνει με χρήση προσχεδίου. Στα περιγράμματα και στις λεπτομέρειες του προσώπου και του ενδύματος ανάγλυφη γραμμή και στα μαλλιά αραιό καστανό χρώμα.

Χρονολόγηση: Γύρω στο 420 π.Χ.

Κρ 17. Αρ. εισαγωγής: Α63/56α (πίν. 2)

Διαστάσεις: Σωζ. μήκ. 6,2 εκ., σωζ. ύψ. 5,5 εκ.

Θέση εύρεσης: Οικοδομικό τετράγωνο I/2. Τομή Χ-Αα/33-36.

Περιγραφή: Μέρος του σώματος. Τμήμα καθιστής γυναικείας μορφής, που ανασηκώνει το ιμάτιό της. Τη γυναίκα αυτή αγκαλιάζει μια άλλη μορφή, πιθανόν ανδρική. Στα μαλλιά της γυναίκας, στη ζώνη του πέπλου και στην εσωτερική επιφάνεια του ιματίου, αραιό καστανό χρώμα.

Χρονολόγηση: 420-410 π.Χ.

Κρ 18. Αρ. εισαγωγής: Α57/14α-γ (πίν. 3)

Διαστάσεις: Μέγ. σωζ. μήκ. 7,3 εκ., σωζ. ύψ. 3,7 εκ.

Θέση εύρεσης: Τάφος Α και οικοδομικό τετράγωνο I/4. Τομή Θ/25.

Περιγραφή: Τρία τμήματα του σώματος, που συνανήκουν με βάση τη θέση εύρεσης, το χρώμα και τη σύσταση του πηλού και του υαλώματος και το εικονογραφικό θέμα. Στο ένα από αυτά (α) ανδρική μορφή που φορά ταινία και διάδημα στα μαλλιά. Το χέρι είναι καλυμμένο με το ιμάτιό της. Μπροστά της επίμηκες αδιάγνωστο αντικείμενο. Στα άλλα τμήματα του αγγείου (β-γ) καθιστή Αθηνά. Φορά κράνος κορινθιακού τύπου, χειριδωτό χιτώνα διακοσμημένο με στιγμές, αιγίδα και ψέλιο. Στον δεξιό ώμο της ακουμπά δόρυ. Μπροστά της δέντρο με καρπούς και πιθανόν μέρος του ποδιού και του ενδύματος μιας άλλης μορφής. Πάνω από την κεφαλή της Αθηνάς ιπτάμενη Νίκη, η οποία κρατά αποσπασματικά διατηρημένη ταινία.

Η παράσταση έχει γίνει με χρήση προσχεδίου. Στα περιγράμματα, καθώς και σε πολλές λεπτομέρειες, ανάγλυφη γραμμή. Αραιό καστανό χρώμα στα μαλλιά της Αθηνάς, στις λεπτομέρειες του κράνους της και στην αιγίδα. Λευκό επίθετο χρώμα στην ταινία της κεφαλής του άνδρα, στους καρπούς του δέντρου, στο ψέλιο της Αθηνάς και στην ταινία που κρατά η Νίκη.

Χρονολόγηση-αγγειογράφος: 410-400 π.Χ. Εργαστήριο του Ζ. του Μειδία.

Κρ 19. Αρ. εισαγωγής: 00/1361 (πίν. 3)

Διαστάσεις: Σωζ. μήκ. 4 εκ., σωζ. ύψ. 4,1 εκ.

Θέση εύρεσης: Νότια πτέρυγα. Βρέθηκε κατά τον καθαρισμό του στυλοβάτη.

Περιγραφή: Μέρος του σώματος. Τμήμα ανακεκλιμένης ανδρικής μορφής.

Χρονολόγηση: 410-400 π.Χ.

Κρ 20. Αρ. εισαγωγής: 06/221 (πίν. 3)

Διαστάσεις: Σωζ. μήκ. 7 εκ., σωζ. ύψ. 4,6 εκ.

Θέση εύρεσης: Δρόμος νότια της νότιας πτέρυγας, νότια των χώρων XII-XIV.

Περιγραφή: Μέρος του σώματος συγκολλημένο από δύο όστρακα. Τμήμα των ποδιών και του σώματος ανδρικής μορφής σε διασκελισμό.

Χρονολόγηση: 410-400 π.Χ.

Κρ 21. Αρ. εισαγωγής: Α63/62 (πίν. 3)

Διαστάσεις: Σωζ. μήκ. 4,6 εκ., σωζ. ύψ. 2,9 εκ.

Θέση εύρεσης: Οικοδομικό τετράγωνο I/4. Τομή Κκ-Ξξ/8-11.

Περιγραφή: Μέρος του σώματος κρατήρα μικρού μεγέθους. Τμήμα γυμνής ανδρικής μορφής αποδοσμένης σε όψη τριών τετάρτων. Αριστερά της είναι ορατό μέρος του χεριού μιας ακόμη μορφής.

Χρονολόγηση: 410-400 π.Χ.

Κρ 22. Αρ. εισαγωγής: 11/3295 (πίν. 3)

Διαστάσεις: Σωζ. μήκ. 4,4 εκ., σωζ. ύψ. 5,7 εκ.

Θέση εύρεσης: Δρόμος νότια της νότιας πτέρυγας, βόρεια του οικοδομικού τετραγώνου I/7.

Περιγραφή: Μέρος του σώματος. Τμήμα βοδιού. Κάτω από το κεφάλι του ιμάντα λευκού χρώματος με ερυθρές στιγμές. Στο τρίχωμα του ζώου αραιό καστανό χρώμα.

Χρονολόγηση: Τελευταίο τέταρτο 5^{ου} αιώνα π.Χ.

SUMMARY

Red-figure pottery from the Agora of Pella

Subject of this work is the study of the red-figure pottery from the Agora of Pella, an excavation of the Aristotle University of Thessaloniki, under the supervision of professor emeritus Ioannis Akamatis. It includes the finds from the Agora complex itself, from town blocks I/2, I/4, I/6, and I/7 south of the Agora, and from the roads around the Agora and the aforementioned town blocks. The majority of pottery came to light during the excavation, which was conducted by the Aristotle University of Thessaloniki. This archaeological material is extremely interesting regarding the vase shapes, iconography, workshops, and the dating of the vases. Furthermore, it offers valuable information on the Classical period, which is fairly unknown in Pella.

Excavation at Pella's Agora has brought to light the largest quantity of red-figure pottery that has been revealed so far in the Macedonian city, since a total of 1964 red-figure sherds were examined. The red-figure pottery from the graveyard of Pella's Agora area has not been examined, because it will be incorporated in the final publication of this cemetery.

One of the most important issues related to the study of the red-figure pottery from Pella's Agora is its relation to burial or non-burial context. This problem occurs, since the Agora complex was built during the early Hellenistic period on an earlier cemetery of the Classical Age. Thus, except from the vases that were found inside the graves, it is not quite clear, which of the red-figured vases from the fills are connected to the cemetery, and which are related to the earliest building phase of the Agora.

Most of the red-figure sherds were found in the fills of the roads around the Agora, as well as in various areas of the Agora complex itself. The majority of

the latter came to light in the rooms of the south, east and north wings. On the contrary, few pieces were found in the west wing, which has not been systematically excavated. Finally, a lot of sherds were uncovered in the town blocks south of the Agora, especially in the building of block I/2.

Although some red-figure sherds were surface finds, and others came to light in the layers of the late Hellenistic period, the majority of this pottery was found in the lower layers, especially in the fills between the natural bedrock and the earliest building phase, as well as between the first and second building phases. In most cases, these vases are quite fragmentary. Thus, it is not possible to relate them to specific rooms, as they could have easily been moved from elsewhere. Few are the vases that are preserved in a good condition and can be connected to specific rooms of the Agora. Some of these were found in pits and wells.

The variety of shapes is worth noting. Kraters, the characteristic symposium vases, are found more often than any other shape. Second after the kraters come the lekanides, followed by the askoi, pelikai, squat lekythoi, and skyphoi. Rarely are other vase shapes found, such as hydriai, oinochoai, pyxides, kylixes, and fish-plates. Moreover, single sherds belonging to a kalathoid vessel, a saint-Valentin kantharos, and a lebes gamikos were identified.

The iconographic themes of the red-figured vases from the Agora of Pella are numerous. Many vessels are decorated with floral motifs, mainly leafy twigs and palmettes. Scenes with animals and mythical beings often appear on askoi, while other scenes inspired from everyday life, especially from the female world, are commonly found on lekanides, and more rarely on hydriai. On various shapes, such as kraters,

pelikai, and skyphoi, are depicted mantled or naked youths. Scenes of symposia and komoi often appear on kraters. Furthermore, quite common are the presentations of busts wearing phrygian caps and accompanied by griffins and felines, as well as female busts wearing sakkoi. Finally, widespread are grypomachies, and dionysiac themes.

Vases depicting mythological scenes, which are not connected to the iconography of Dionysos and grypomachies, are rather few. In the material under examination were identified the myths of the abduction of Europe by Zeus (**kr** 142), and of Danae, who receives the golden rain of Zeus (**kr** 184). Furthermore, scenes with Heracles and the Eleusinian deities (**kr** 63, **kr** 99, **pel** 30), as well as other unidentified scenes with heroes and gods as protagonists have been identified. Among the latter, is the scene on a krater depicting a sea monster (**kr** 141) that can be connected with the battle of Heracles against the ketos, or the struggle of Perseus to save Andromeda. On another vase (**kr** 18) is shown a seated Athena, and other figures. A flying Nike in front of the goddess offers her a fillet. Finally, on the fragmentary **pel** 1 a multi-figured and multi-leveled scene, on which female figures, at least one male figure, and an Eros or Nike are depicted, possibly in a rural sanctuary.

The dating of the red-figured pottery from Pella is based on the examination of excavation data, stylistic traits, vase shapes, and the period, in which specific workshops were active. According to the aforementioned criteria, the red-figured pottery from the Agora of Pella is dated from around 460 BC until the beginning of the 3rd century BC. Only 5 vases belong to the period from 460 until 420 BC. In the last twenty years of the 5th century BC and in the first decade of the 4th century BC the quantity of red-figure pottery rises to 46 vases. A still greater rise is to be noted for the years between 390 and 370 BC (71 fragments), and especially between 370 and 350 BC (126 sherds). Finally, most of the vases from Pella's Agora are dated in the second half of the 4th century BC (464).

The majority of red-figured vases were potted in Attic workshops. This amount of Attic pottery indicates systematic trade relations with Attica and great demand for Attic ceramic products. Although the archaeological material from Pella is fragmentary, vases of several Attic painters and workshops were recognized. Among the vessels of the late 5th and the first quarter of the 4th century BC came to light krater

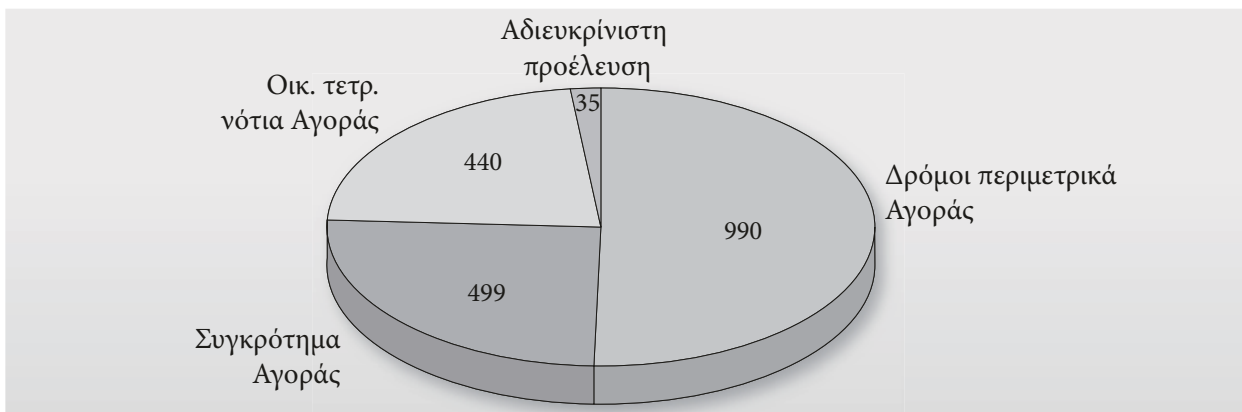
sherds attributed to the painter of Athens 1454, the Meidias painter, the painter of Athens 12255, the painter of London F1, and possibly the painter of Vatican 1093. Furthermore, pelikai of the Helbig Reverse Group, the Meidias painter, and the Heracles painter have been identified. Furthermore, a squat lekythos of the Straggly painter, two Saint-Valentin vases, a hydria of the Heracles painter, and an acorn lekythos probably by the Frankfurt Acorn Lekythos painter, were found. Regarding red-figured pottery of the second and third quarters of the 4th century BC, worth noting is the quantity of kraters attributed to the workshop of the Filottrano painter, and of lekanides related to the Vienna Lekanis Group, the Otchët Group, the painter of the Reading Lekanis, and the painter of Agora P 17562. Moreover, a lot of askoi attributed to the painter of Ferrara T.408, and others decorated with a laurel or olive wreath came to light. Furthermore, kraters and pelikai of Group G and the Amazon painter, as well as kraters of the Yalta painter were identified. Especially important is the attribution of vases to the Marsyas/Eleusinian painter (**lek** 150, **pel** 30), and to the painter of the Wedding Procession (**pel** 31, **hydr** 3-4), who are among the best quality vase-painters of the second half of the 4th century BC. Finally, fish-plates of the painter of the Olynthos fish-plates, a lebes gamikos of the painter of Acropolis 670, and several skyphoi of the F. B. Group were identified.

Besides Attic pottery, the quantity of pottery from the local workshop of Pella is to be noted. Excavation at the Agora of Pella has brought to light the largest quantity of vases of the Pella workshop. Furthermore, the find of some unfinished and misfired vases that can be considered as workshop waste, strengthens the idea that some of the local red-figured pottery were produced in the broader area of the Agora. Apart from the pottery of the Pella workshop, few sherds belonging to other workshops outside Attica were identified. **Kr** 250 is probably Corinthian, the sherds of **kr** 246 are possibly related to the workshop of Boeotia, and those of **sk** 17-19 can assumedly be connected to a workshop of south Serbia or F.Y.R.O.M. The rest of the vases (**kr** 247-249, **lek** 201-202) are related to unidentified workshops of ancient Macedonia, without excluding their attribution to the workshop of Pella. The small amount of this pottery, which is estimated at around 0,5% of the total, shows that these vessels only occasionally arrived at the Macedonian city.

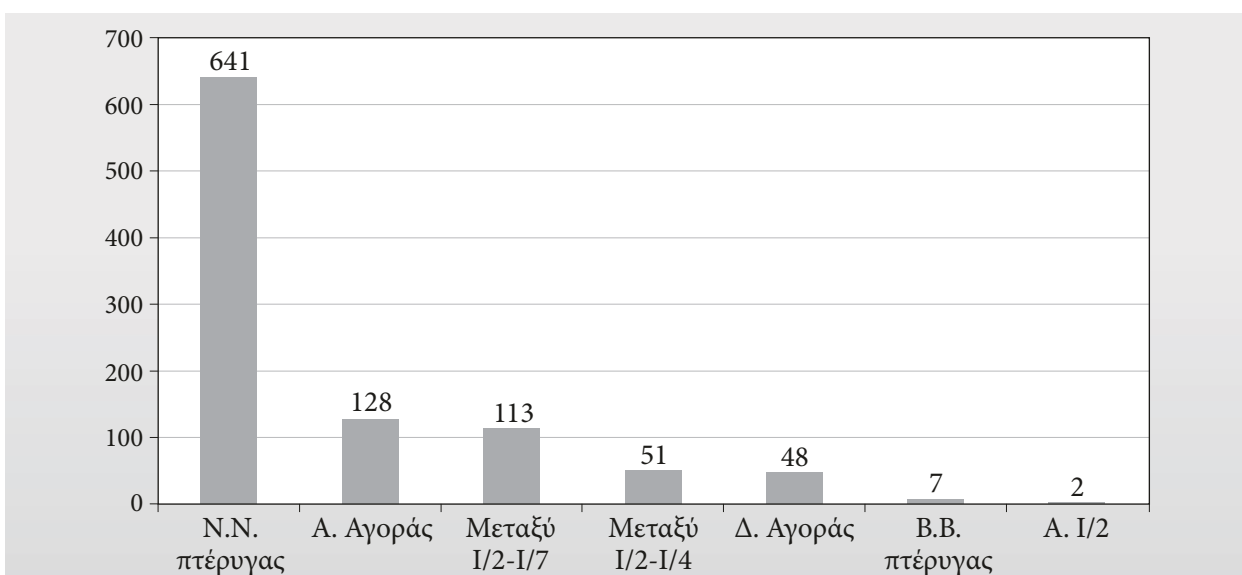
ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

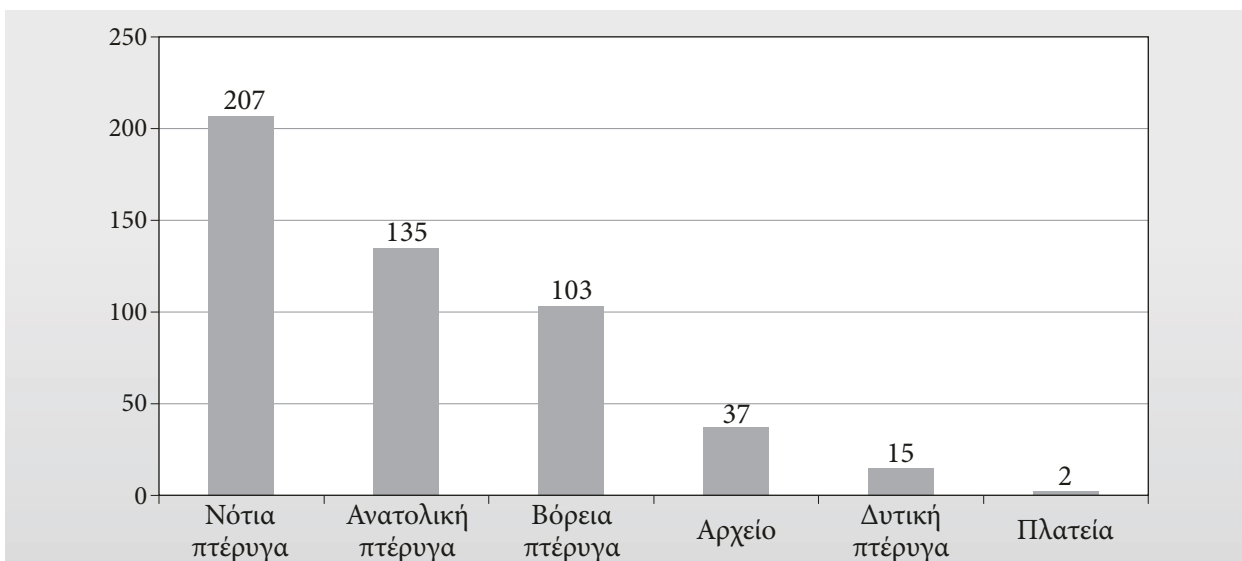
Γράφημα 1. Προέλευση ερυθρόμορφης κεραμικής περιοχής Αγοράς

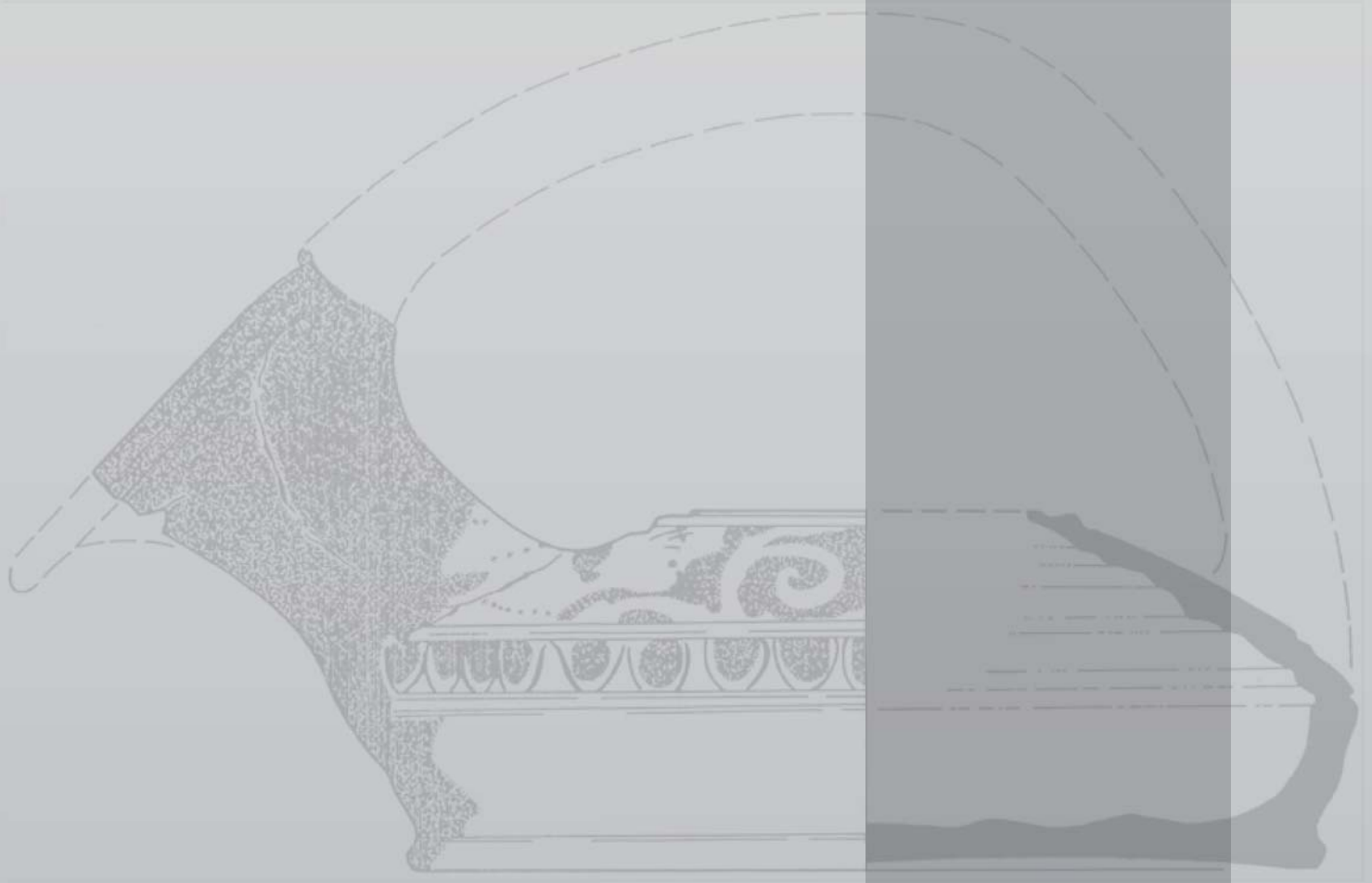
Γράφημα 2. Ποσότητα ερυθρόμορφης κεραμικής από τους δρόμους περιμετρικά της Αγοράς

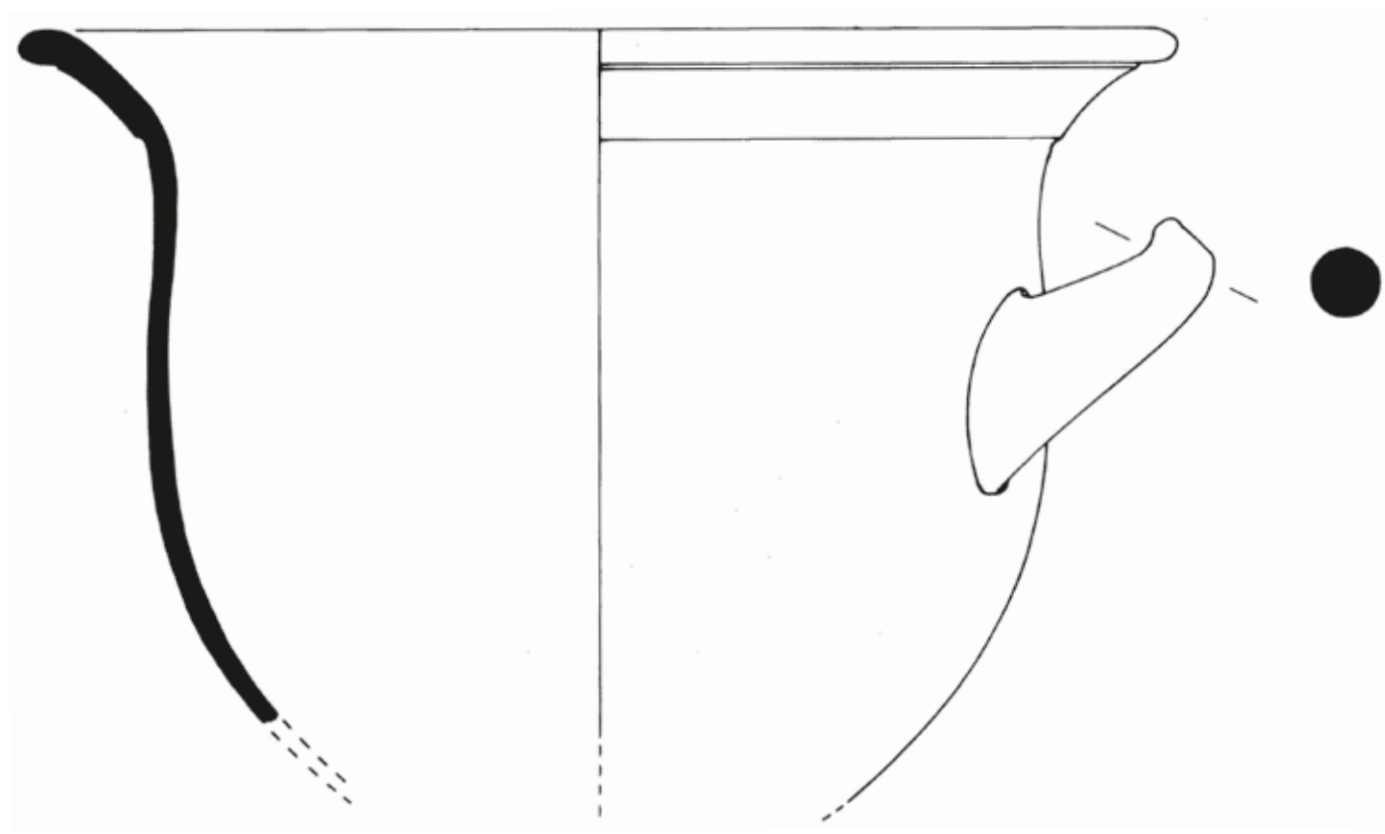
Γράφημα 3. Ποσότητα ερυθρόμορφης κεραμικής συγκροτήματος Αγοράς

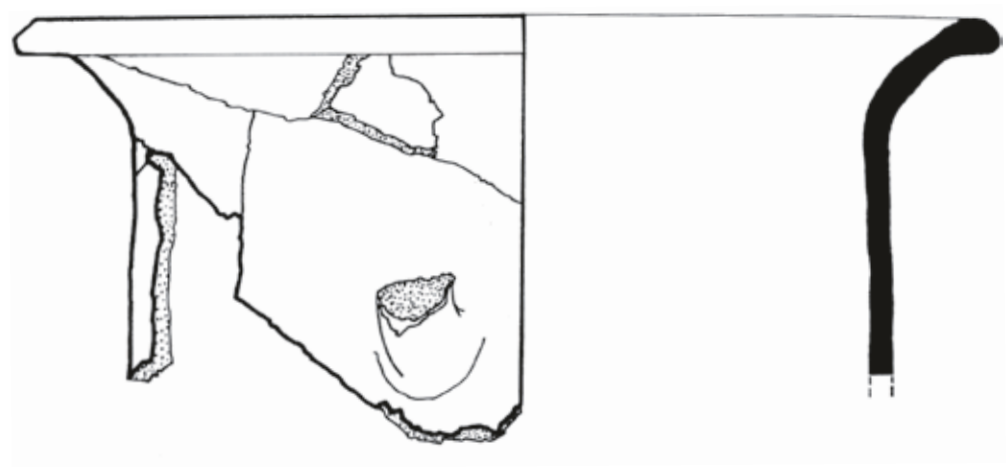
ΣΧΕΔΙΑ

ΚΡΑΤΗΡΕΣ

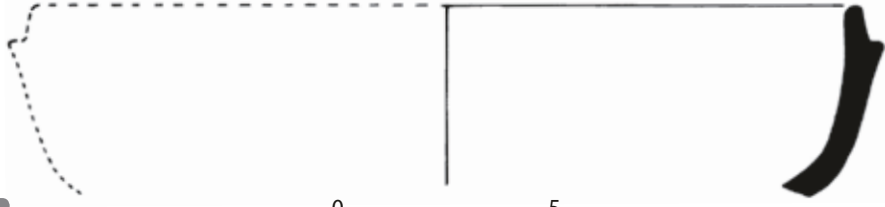
Κρ 34

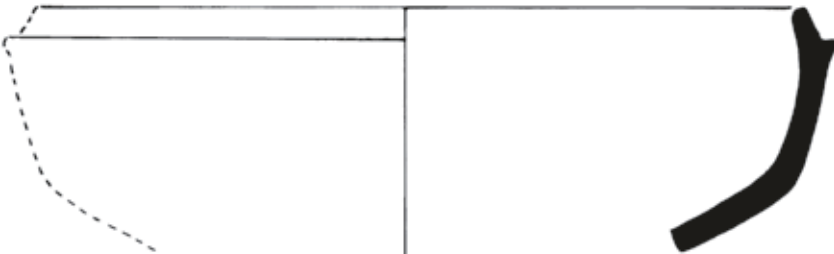
Κρ 195

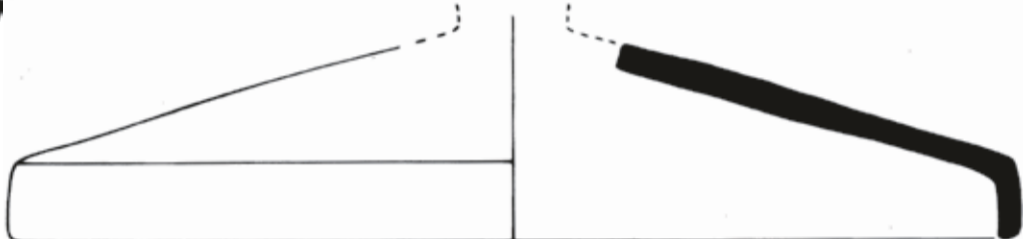
Λεκ 1

Λεκ 2

Λεκ 31

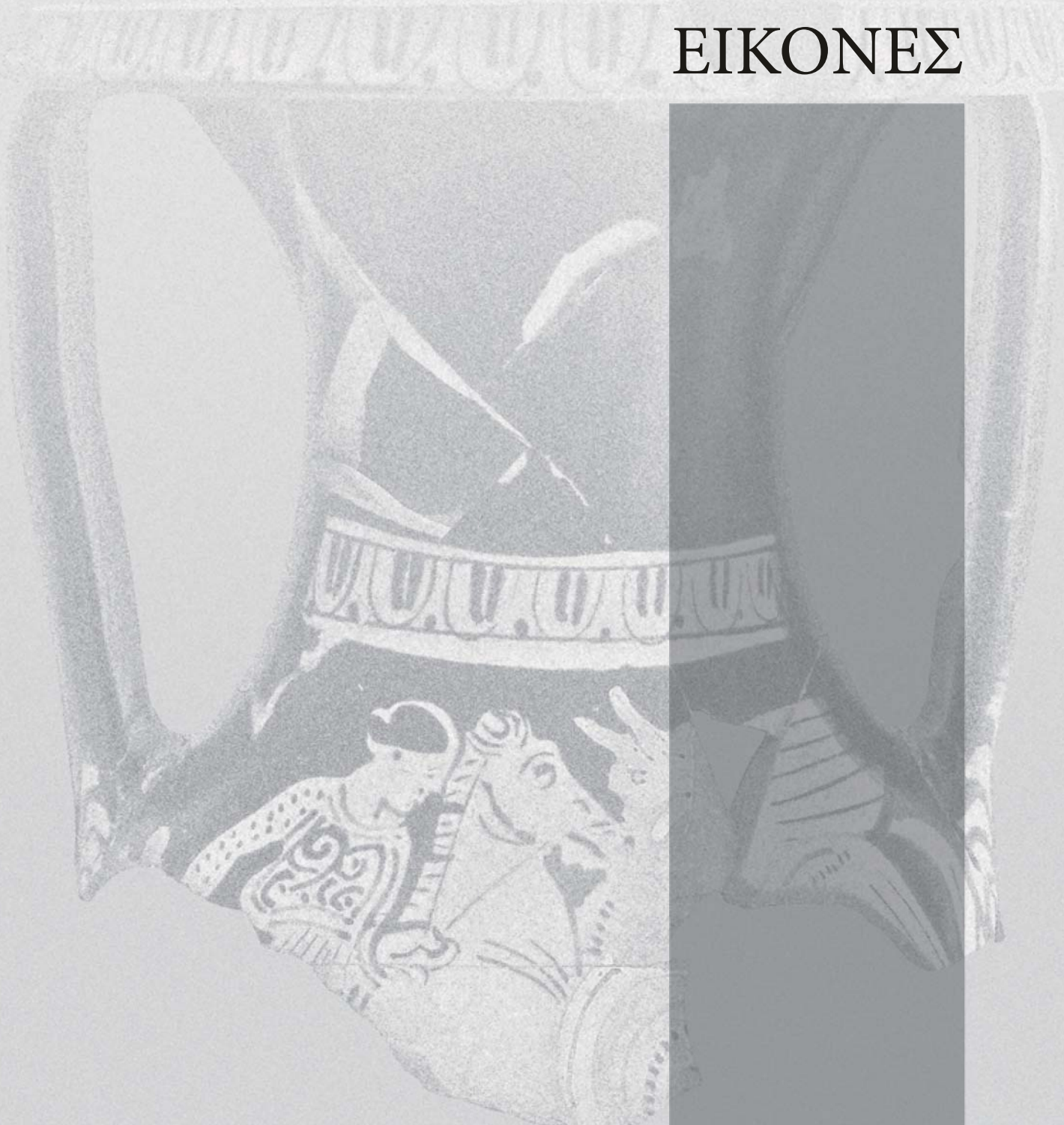
Λεκ 123

Λεκ 100

ΕΙΚΟΝΕΣ

Κρ 34

Κρ 142

Κρ 149

Κρ 177

Κρ 247

Κρ 248

Κρ 249